

A FORDÍTOTT FOLYAMATOK ALTERNATÍVÁI

„Arnold Bennett megingathatatlanul hitt a franciák azon megkülönböztető sajátosságában, hogy kávét és zsemlet reggeliznek.”

(A Writer's Notebook. New York, 1949. 153)

TÖRTÉNELMI KERET (VÁZLAT)

Kelet-Európa és ezen belül is a délkelet-európai balkáni alrégió modernizációs, a nyugat-európai minták átvételének és meghonosításának folyamatában meghatározó az 1831–1938 közötti mintegy száz esztendő. Azt is mondhatni, hogy az 1989-es fordulat számára, amely a térségben is a modernizációt tűzte napirendre, az 1831–1938 közötti korszak képezi azt a tradíciót, amelynek referenciaértéke van. A „nagy tradíció”, akár így is nevezhetnénk, minden ellentmondásossága, torzulásai stb. ellenére a korábbi orientális jellegű balkáni alrégió népeinek közösségeiben az életvilágok egészére kiható strukturális mutáció időszaka, amely több egymásba fonódó szakaszban zajlott le. A centrum – félperiféria – periféria hármas egymásba kapcsolódását, egymást feltételező voltát, és az első kettő (centrum-félperiféria) „szívóhatását” is figyelembe véve a Nagy Tradíció periodizálásában, a külső nagyhatalmi geopolitikai motivációk elsorvasztásával az endogén fejlődés sem érthető meg.

A Nagy Tradíciót képező két szakasz a román esetben: az újjászületés korszaka (1831–1918), és a Nagyrománia korszaka (1919–1940). Alsó és felső időhatárai a nyugat- és közép-európai centrum és a kelet-európai (orosz) periféria geopolitikai érdekkonfliktusának katonai-politikai eseményeihez kapcsolódnak. A balkáni alrégió népeinek a Török Birodalomból való kiszabadulási törekvései, felszabadító mozgalmai; és egészében a kelet-európai periféria centrumához (Oroszországhoz) való felzárkózásuk nem egyértelmű. Különösen nem a román esetben, ahol a Nagy Tradíció első szakaszában, a modernizáció „beindításában” – külső és belső feltételrendszerének megteremtésében – noha orosz közreműködéssel és támogatással történik, mint ahogy e szakaszban megvalósuló két al-dunai (román) fejedelemség egyesülése is, és majd függetlenségének kivívása a harcmezőkön. Mégis a szóban forgó szakasz második felében egyre inkább az a törekvés tapasztalható, amely ki akar törni a kelet-európai periféria (orosz) politikai függőségéből, és az első fázisban a közép-európai félperifériához csatlakozik, majd a nyugat-európai centrum szövetségi rendszeréhez, ami ugyanakkor az első szakasz betetőzését is jelenti.

A Nagy Tradíció második szakaszában, tágabb politikai keretek között, nagyobb gazdasági lehetőségekkel a nyugat-európai centrum (fran-

cia) geopolitikai érdekszférájában folytatódik a modernizációs folyamat. Amely egyben jelzi a kelet-európai perifériától (Oroszországtól) való politikai eltávolodást, hogy aztán a szakasz végére ismét irányváltás történjék, a külső kényszerhelyzetből fakadóan és attól meghatározottan a közép-európai centrum (Németország) játékszabályai szerint. A centrum – félperiféria – periféria központjainak politikai-gazdasági érdekkonfliktusai teremtették meg a balkáni népek számára a modernizáció beindításának külső feltételeit. Azok az endogén belső mutációk, amelyek a külső ösztönzésre esetenként kihívásra választ próbáltak nyújtani a társadalom, a politikai-intézményi és gazdasági struktúrák archaikus formáinak transzformációjára, a nagyhatalmi geopolitikai érdekek ingamozgása ellenére nyugat-európai mintákat követtek. Kétségtelen, nem volt könnyű összhangot teremteni a követendő nyugati társadalmi-gazdasági modell, a nagyhatalmi geopolitikai érdek, s az archaikus agrárvilág átalakítását gátló belső erők között. Azonban éppen ezen tényezők érdekazonosságának többé-kevésbé szerencsés találkozása indította el a modernizáció folyamatát, amely a Balkánon a görögség és a szerbek szabadságmozgalmával kezdődött, és ha késéssel is, a románok, bolgárok függetlenségének kivívásával tetőződött.

A nyugati minta értelmében történő modernizáció kényszerűségét, már csak a birodalom megmentése érdekében is a múlt század első felében magában Törökországban is felismerték, így az al-dunai fejedelemségek ún. bonzsuristáinak törekvései nem elszigeteltek, hanem része azoknak a balkáni birodalombeli törekvéseknek, amelyekben a felzárkózást mindekelőtt nemzeti szabadságként értelmezték. A folyamat egészének vizsgálatára itt nem vállalkozhatunk. Célunk csak az, hogy bemutassuk a román szociológiai gondolkodásban megfogalmazott fejlődési stratégiákat és a modernizációt övező szellemi légkör néhány aspektusát.

AZ ÚJJÁSZÜLETÉS KORSZAKA (1831–1918)

A döntő mozzanatot az 1828–1829-es orosz–török háborút követő drinápolyi béke képezi, amely fellazítja az al-dunai fejedelemségek függőségét a Török Birodalommal szemben, és azokat szinte egészében a kelet-európai periféria központja, Oroszország hatalmi érdekszférájába utalja át. A drinápolyi béke értelmében az al-dunai fejedelemségek (Moldva és Havasföld) orosz protektorátus alá kerülnek, amelyet az 1831-ben Iaşiban (Moldva) és 1832-ben Bukarestben (Havasföld) életbe léptetett Szervezeti Szabályzat szentesített, amely Oroszország civilizatorikus szerepét hivatott demonstrálni. Tény, hogy ez a furcsa és eklektikus „alkotmány”, amely 1850-ig volt érvényben, a fejedelemségek társadalmi struktúráját és kormányzási formáját átalakító intézkedéseket tartalmazott. Az institutionális szférát érintő reformok a korábbi orientális gyakorlattal szemben kétségtelenül újak voltak és a modernizációt szolgálták. A kor szellemé-

ben fogantak, és nem az orosz institutionális modell leképzei voltak. Így pl. alkotmányos fejedelmi rendszert vezettek be, amelyben a fejedelem autoritását széles körű törvényhozói és ellenőrzési joggal felruházott bojári országgyűlés ellensúlyozta, a hatalmi illetékességi körök különválasztásával új elvet honosítottak meg a politikai életben, uniformizálták és korszerűsítették a közigazgatást, a bel- és külkereskedelem szabaddá tételével ösztönzőleg hatottak a mezőgazdaságra, az adórendszerben a fejadó bevezetésével felszámolták a korábban uralkodó káoszt, rögzítették az évi robotnapok számát stb.¹ Ezek az intézkedések, amelyeket a cári birodalom védnöksége alatt álló külterületeken (lásd Finnország, Lengyelország esetét is) bevezettek, bármennyire is tökéletlenek voltak, mégis az európai értelemben vett modernizáció alapköveit rakták le.

Az intézményi reformok bevetésével, a kortárs Grigore Pleșoianu szavaival szólva lehetségessé válik, hogy a románok „tetteikkel is európaiakká válnak, nem csupán a nevük által.”² A hogyan tovább dilemmájának megfogalmazása ez, annak a strukturális realitásnak a kifejezése, amely a társadalom és a gazdaság szférájában a Szervezeti Szabályzat életbeléptetését követően semmi különösebb módosulást nem hozott a korábbi 18. századi állapotokkal szemben. A fejedelemségek egyesüléséig (1859) ténylegesen alapvető, a társadalom egészét átfogó strukturális mutációról nem beszélhetünk. A Szervezeti Szabályzat életbeléptését követő demográfiai robbanás, különösen a havasalföldi Duna-síkságon, mely egyrészt a Duna menti török raják felszámolása teremtette biztonságosabb étellel, másrészt a Nyugat-Európába irányuló gabonakereskedelemmel függött össze, mégsem eredményezett látványos életvilág-módosulásokat.³ A 19. században a társadalom nagyjából két pólusú, a domináns réteget a bojárság és a parasztság képezi. A bojári réteg már a fanarióta korszakban átesik egy nemesellenes reformon. Constantin Mavrocordat fanarióta fejedelem a bojár státust hivatalhoz köti, ezzel azon túlmenően, hogy a bojárság fejedelmi függőségbe kerül, a bojári ranglétra megnyílik a nem nemes származású, sőt földbirtok nélküli személyek számára is. A Szervezeti Szabályzat, orosz modellt követve, ismét módosítja a bojárság státusát, szinte egészében hát-

¹ Georgescu, Vlad: *Istoria românilor. De la origini până în zilele noastre*. Humanitas. București. 1992. 116-117. (Lásd: Stanciu, Ion: *The Genesis of Evolution of Romanian American Relations*. East European Quarterly. 12/1985. 380-384.)

² Georgescu, Vlad: i. m. 233.

³ Az 1859-es népszámlálás adatai szerint az Egyesült Fejedelemségek lakossága 3 864 848 volt, 1899-ben 5 956 690 lakost regisztráltak, 1912-ben pedig 7 234 920 lakost. Ebből 93,1% ortodox, 3% izraelita, 2,6% katolikus és protestáns, 0,7% muzulmán vallású volt. A lakosság 18,4%-a lakott városban 1912-ben és 81,6%-a falun. (Lásd: Georgescu, Vlad: uo. valamint Jelavici, Barbara: *Formation of the Romanian Empire: 1821 to 1878*. Cambridge University Press, 2/1984. 51-52.)

térbe szorítja a származást, és nem hivatalhoz köti a bojári rangot, hanem egyszerűen a fejedelem által adományozott titulussá válik, amelyet érdemekért, de pénzért is meg lehetett szerezni.⁴ Kialakul egy új bojári réteg, amely azonban különösebb kiváltságokkal és pozíciókkal nem rendelkezett. A tulajdonképpeni vezető elitet az ősi nagybojári családok és a fanarióta fejedelmek leszármazottai alkották. Noha a bojárság társadalmi presztízsét rombolta a terjedő nyugati divatnak (komercializációnak) betudható, az orientális értékrendjét körülvevő ironia, a gyakori hatalomváltásokban játszott megalkuvó szerepe stb., mégis soraikból kerülnek ki a modernizáció szószólói, és amikor 1858-ban eltörlik a bojári rangokat, semmi ellenállást sem fejtenek ki.

A politikai elit ilyen nagyvonalú, a modernizáció irányába ható magatartásának mélyebb okai is voltak. Megváltozott a bojári réteg gazdasági funkciója. A fanarióta korszakban a török kereskedelmi monopólium feltételei között a bojári birtokot lehetetlen volt rentábilissá tenni, nem véletlen, hogy a bojárság fő jövedelmi forrását nem a föld, hanem a hivatal képezte. Ez részben magyarázza a rangkórságot és a földművelés elhanyagolását. A drinápolyi békét (1829) követően megszűnt a török kereskedelmi monopólium, szabadbá vált a kereskedelem, ami lehetővé tette és szívért kikenyszerítette a nyugat-európai világ gazdasági rendszerbe való integrálódást. A nyugat-európai (angol) ipari forradalom nyomán végbement átstrukturálódások (gyár-ipar, bérből élő munkástömegek, urbánus agglomerációk), az új élelmiszer-felvevő piacok keresése a kelet-európai periferián a hagyományos agrárviszonyok átrendeződését váltotta ki. Ezzel kezdetét veszi régiószerte a 19. század egészét kitöltő agrárkérdés. A fejedelemségekben ennek következtében megnőtt a földbirtok értéke, amelynek régi elosztási rendje, a bojári birtok egy részének felparcellázása a parasztok között már nem felelt meg az igényeknek, amit még a földbirtok jogi labilitása is bonyolított.

A balkáni alrégió, s ezen belül is a román állapotok ebben az időben strukturálisan nem illeszkednek a nyugat-európai, sőt a közép-európai feudalizmus fogalmába sem. A földbirtokviszonyokat nem övezték jogi garanciák. A föld birtoklóját – függetlenül társadalmi státusától – a fejedelem bármikor megfoszthatta birtokától, de más javaitól is. A fejedelmi hatalom túldimenzionáltsága a török hódoltság előtti időkből származik, ázsiai jellegét az oszmán uralom csak erősítette, merevítette.⁵ A román bojárság földbirtoklása feltételhez kötött birtoklás volt, tehát nem volt a nyugat- vagy közép-európai értelemben vett tulajdon. A bojárnak – a szokásjoghhoz híven –

⁴ Havasföldön 1832-ben 766 bojár volt, 1858-ban 3013, akik 9 bojári rang között oszlottak meg. Moldvában 19 bojári rangon 2375 bojár oszlott. (Lásd: Lecca, O. G.: *Familiile boierești române*. București, 1899. 37-38.)

⁵ Pászka, Imre: *Strukturák és közösségek*. Kriterion. Bukarest, 1984. 72-96.

földbirtokát meg kellett osztani a paraszttal, a parcellázás megegyezésein alapon történt. Mindaddig, amíg a bojár hivatalviselés útján realizálta jövedelme nagy részét, ami miatt a föld gazdaságilag nem képezett értéket, ez a rendszer „simán” működött. A bojár-paraszt viszonyt a reciprocitáson alapuló patriarchális kapcsolatrendszerek szabályozták, a falu valóságos elnyomója nem a bojár volt, hanem a kincstár hivatalnoka. Ennek a patriarchális „idillnek” vetett véget az, amikor a föld potenciálisan a külföldi kereskedelem közvetítésével bekapcsolódott az áruforgalomba, és profitot hozott. Ekkor a bojárság arra törekedett, hogy földbirtokának azt a részét, amelyet korábban a szokásjog alapján ki kellett parcellázni a paraszttal között, allodiális típusú birtokká alakítsa át. Eközben a parasztság is tulajdonosa akart lenni az általa művelt parcellának. A Szervezeti Szabályzat nem változtatott a régi birtokrendszeren, azonban a parcellákért cserébe a paraszttal évi robotkötelezettségeinek számát megnövelte. Ugyanis tőke, technikai felszerelés, gazdasági hozzáértés hiányában a bojárnak egyetlen lehetősége volt a nagyobb termelékenység kikényszerítésére: a robotnapok és ezen belül is a munkanorma növelése. Az extenzív földművelésnek ez a módja rövid távon eredményesnek bizonyult, hosszú távon azonban a mezőgazdaság szabad fejlődését gátolta. Nem véletlen, hogy az 1864-es földreformig a robot képezte a fejedelemségek legfőbb társadalmi problémáját. A bojárság a későbbiekben a mezőgazdaság átalakításában az angol útnak volt a híve, vagyis a parasztságot agrárproletárokká kívánta változtatni. Ennek nemcsak a vezető elit, hanem az értelmiség többsége is ellenállt, ők földreform útján a parcellabirtokos paraszttal tulajdonossá kívánták tenni. Az ideiglenes kormány 1848-ban ún. földbirtokbizottságot alakított, amely a bojár-paraszt viszonyt hivatott rendezni, munkája azonban külső okokból is eredménytelen maradt. Az 1851-ben életbe léptetett agrártörvény nagyobb parcellák juttatására, a költözködési formák egyszerűsítésére, bizonyos szolgáltatások csökkentésére kötelezte a bojárt. A régi agrárrendszer lényege azonban nem változott, a paraszttal továbbra is albérlőnek tekintették, akinek munkával kellett fizetnie a juttatott földparcellákért. Viszonylag radikális lépés a birtokstruktúra megbontására adminisztratív úton felülről jött. M. Kogălniceanu javaslatára Cuza fejedelem, aki államcsínyt hajtott végre, a parlamentet felosztatja, és fejedelmi rendelettel 1864-ben földreformot hirdet ki. A paraszttal a korábban használt földparcellák tulajdonosaivá válnak, a robotot és a többi régi szolgáltatásokat megváltás ellenében törlik.⁶ A földreform eredményeképpen az ország megművelt földterületének 30%-a került paraszti tulajdonba, de 70% továbbra is bojári tulajdonban maradt.

⁶ Az 1864-es földosztás során 2 440 000 ha földet osztottak ki 515 422 paraszttal között. A paraszttal tulajdonába került föld 30 évig elidegeníthetetlen volt. A földosztás főleg a kolostori földeket érintette. (Lásd: Georgescu, Vlad: i. m. 143.)

A földreform egyik negatívuma az volt, hogy kevés földet juttatott a falusi gazdaságoknak, akik a szükséges többletet gúzsba kötő szerződések útján a bojárától bérelték. A helyzetet tovább bonyolította a bérleti intézmény: 1907-ben a román parasztság földéhség-lázadásának évében a bojári földbirtokok 44%-a román, 43%-a zsidó és 13%-a pedig külföldi bérlők kezében volt, akik különösebb technikai, technológiai újítás nélkül, a paraszti munkaerő és eszköztár igénybevételével biztos haszonra tettek szert.⁷ Az agrár- és parasztkérdés végleges megoldására már az első világháború küszöbén (1913) lépéseket tesz a nemzeti-liberális kormány, amelyben a szocialistából liberálissá átvett C. Stere csoport harmadikutas eszménye fejeződött ki: a parasztpolgárosodás stratégiája.

Bármennyire is hibrid jellegű rendszert vezetett be a Szervezeti Szabályzat, mégis 1866-ig lényegében ez jelentette a fejedelemségek első modern értelemben vett alkotmányát. Ha az államigazgatásra és háztartásra kétségtelenül volt modernizáló hatása, mint erre már utaltunk, a hatalomgyakorlásban viszont nem jelentett mást, mint a korábbi abszolutista, despotikus jellegű fejedelmi hatalmat felcserélte egy oligarchikus rendszerrel, amelyben a hatalom néhány nagybojár-család kezében koncentráldott. A hatalom exkluzivista, nagybojár centrikus jellegéből fakadóan a Szervezeti Szabályzat korában állandó volt a konfliktus a fejedelmek és az országgyűlés között.⁸ Ez az oligarchikus rendszer változatlan formában 1848-ig volt érvényben, amikor nyilvánosan elégették a Szervezeti Szabályzatot. Az orosz-török intervenció azonban véget vet (1848 szeptemberében) a francia forradalomból ihletődő lelkesedésnek, és visszaállítja a régi rendszert. Újabb külső tényező, a krími háború, melynek nyomán csökkent az orosz befolyás az Al-Dunánál, ami lehetővé tette, hogy miközben továbbra is érvényben maradtak a Szervezeti Szabályzat közigazgatásra vonatkozó előírásai, a politikai erőviszonyok egyre inkább a liberálisabb elemet képviselő kisbojárság javára módosuljanak. A krími háborút

⁷ Bukarestben pl. 180 földbirtokos közül csak 40 foglalkozott közvetlenül a birtoka művelésével. Különösen Moldvában volt nyomasztó a bérleti rendszer, valóságos trösztök alakultak, a leghíresebb volt a Fischer tröszt, amely 1905-ben 159 399 ha földet bérelt. (Lásd: Georgescu, Vlad: i. m. 144.)

⁸ A román fejedelemségek egyesüléséig (1859-ig) két országgyűlés működött, az egyik Havasföldön, a másik Moldvában. A havasföldi országgyűlésben 1834-ben 190 képviselő volt, abból 50 nagybojár, 73 másodrangú bojár, 34 (szintén bojár) a közigazgatási egységek képviselői és 27 képviselő a városi céhek részéről. Ez visszaesést jelentett a régi országgyűléssel szemben, hiszen ott a szabadparasztság is képviselve volt. A rendes, évente összehívott országgyűlés még szűkebb volt. Havasföldön pl. 3 püspökből, 20 nagybojából és 19 kisbojából állt. Moldvában a püspökök és az érsek mellett 16 nagybojár és 19 kisbojár alkotta az országgyűlést. (Lásd: Filitti, I. C.: *Domniile române sub Regulamentul Organic* 1834-1848. București. 1915. 97-101.)

lezáró párizsi egyezmény (1856) révén vált lehetővé, hogy erős francia támogatással az al-dunai fejedelemségek jövőjükéről dönthessenek. A rendi jellegű képviselői rendszert egy censzos alapon választott testület váltotta fel (1858), amely két, majd négy (1866) és három (1884) kategóriába sorolta a választókat. A census fokozatos csökkenése ellenére még 1913-ban is a választók és választhatók a lakosságnak csupán az 1,9%-át jelentették.⁹ Az al-dunai fejedelemségek egyesülését (1859), az alkotmány elfogadását (1866), valamint I. Károly királlyá koronázását (1881) követően egészen az első világháborúig az óromániai parlamentáris rendszer nem volt demokratikus jellegű, működése pedig tökéletlen. Ebben egyrészt a balkáni hagyományokban gyökerező személyközi kapcsolatok rendszere is közrejátszott, valamint az is, hogy a politika nem vált hivatássá.

Az óromániai politikusok jórészt a kultúra, a tollforgatás emberei voltak, a miniszterségért nem járt fizetés, igaz a közpénzek kezelésében gyakoriak voltak a visszaélések. Az állam tisztségviselőit, akárcsak korábban a bojárságot, jó adag fegyelmezetlenség és dilettantizmus jellemezte. A parlamentáris élet, a modern igazgatási technikák lassan törnek utat. Gyakoriak a kormányváltások. Tény azonban, hogy a belga alkotmány átvételét követően a választótestület konzultálása nélkül nem történt kormányváltás. Az 1870-es évektől a politikai pártok polarizálódásával a liberális és a konzervatív párt rotációs alapon uralja a politikai életet. Ez a rendszer a politikai életnek viszonylagos stabilitást biztosított, megővta az országot mindazon erőszakos, instabil fejleményektől, amelyek a 19. században a többi balkáni népek történetét jellemezték.¹⁰ Formálisan az alkotmány, a törvények, az államforma a kor európai színvonalán állottak. Nyugat-európai mintára újabb és újabb intézményeket honosítottak, az esetek jó részében figyelmen kívül hagyva az adaptáció követelményét, ami működési zavarokat okozott. Azt a látszatot keltette a kortársakban, hogy az átvett nyugati minták nem szolgálják a felzárkózást. A modernizációs folyamat vontatottsága, az iparosítás kérdésének kései napirendre tűzése, a parlamentáris rendszer korlátai, az agrárrendszer okozta társadalmi feszültségek stb. az ország elmaradottságában gyökereztek. Az oktatási reform ellenére továbbra is nagy volt az írástudatlanság. A politikai életet bonyolulttá és sikamlóssá tette a pártok által promoveált klientúrendszer és egyes személyiségek túldimenzionált szerepe. A politikai vezetőelit társadalmi összetételében továbbra is a domináns elemet a bojárság képezi. A politikát 1858-ig a nagybojárság uralja, ezt követően az első világháborúig a kisbojárság. A polgári elem részvétele a politikában

⁹ Colescu, L.: *Statistica electorală*. București. 1913. 18.

¹⁰ A parlamenti választások és ezzel egyidejűleg a kormányváltások 1871–1912 között általában 4 évenként történtek, szemben pl. Cuza uralkodásának első 3 évével, amikor 20 kormány volt hatalmon. (Lásd: Colescu, i. m., 18-20.)

akcidentális, sőt a liberális párt, amely a „mindent vagy semmit” elv alapján a nyugati modell feltétlen híve volt, összetételét tekintve szinte egészében bojárokból és bojár származásúakból állott. Ők alkották a modernizációs elit kemény magját, azt is mondhatjuk, hogy az első világháborúig ennek az elitnek nagyjából sikerült felszámolnia a patriarchális viszonyokat. Azonban a román liberális elit mélységesen nemzeti volt, egészen pontosan nacionalista, xenofób, sőt sovíniszta. A nyugati mintakövetés célja az úgynevezett évezredek román álom beteljesítése, s a nemzeti-liberálisok csak az alkalmat várták, hogy céljukat megvalósítsák, s ez az alkalom az első világháború végkifejletében következett be.

NAGYROMÁNIA KORSZAKA (1918–1940)

A korábbi korszakhoz képest nincs éles cezúra, azonban mélyebb strukturális mutáció következett be. A folyamatra ösztönző hatással ismét a külső tényező volt (az első világháború), melynek szerencsés kimenetele Románia számára szélesebb távlatokat nyitott. A hozzácsatolt területekkel létrejött Nagyromániában a társadalmi és politikai rendszer is megváltozott: a nem demokratikus liberalizmusról megtörtént az átmenet kis túlzással „a liberális demokráciára”. A reformok, a földreform (1921), az új alkotmány (1923), az általános választójog bevezetése radikális strukturális változásokat indítottak be.

Az agrárreform eredményeképpen gyakorlatilag felszámolódik a nagybirtok. Románia a kis- és középbirtokosok országává vált. Ezzel párhuzamosan elveszti bázisát a nagybirtokosok pártja, a konzervatív párt, és eltűnik a politika színpadáról. A politikai élet szétforgácsolódik, megszűnik a két párt, a konzervatívok és liberálisok monopolhelyzete. A liberális párt, amely szinte egészében a Brătianu klánnal volt azonos, hatalmának csúcsára 1922–1926 között ért, ezt követően politikai szereplése egyre halványabb.¹¹ A két világháború között a legerősebb ellenzéki párt a Nemzeti Parasztpárt, amely noha két alkalommal is kormányzott, nem bizonyított különösebb hatékonyságot. A nyugati és a kikristályosodó fázisban lévő bolsevik modellekkel szemben harmadikutas, a parasztállam eszményét követte. Új jelenség a politikai térképen a bal- és jobboldali szélsőséges pártok – a kommunista (1921) és a fasiszta (1922–1923) – megjelenése. Különösen az utóbbi tömegbázisá-

¹¹ A fegőbb ok, hogy 1927-ben elhunyt I. I. C. Brătianu, 1930-ban Vintilă Brătianu, 1933-ban a Vaszgárda meggyilkolja I. G. Duca miniszterelnököt. Az őket követő fiatal nemzedék tapasztalatlan volt a politikában, ami a Brătianu család diktatúrájának is köszönhető, akik a liberális párt számára nem gondoskodtak jól képzett vezető utánpótlásról. Gh. Brătianu kitűnő történész volt (híres műve: *La Mer Noire. Des origines à la conquête Ottomane*. München. 1969), de mint politikus messze elmaradt a nagy elődök mögött.

nál fogva is, melyet a tehetséges, de identitástorzulásban szenvedő értelmiség támogatott, frontális támadást indított a nyugati típusú parlamentáris demokrácia értékei ellen.¹²

A gazdaságban, a mezőgazdaságban a földreformot követően bizonyos eltolódás mutatkozott a gabonatermesztésről az ipari növények termesztése irányába, azonban a fő exportcikk továbbra is a gabona maradt. Az állam több esetben is hatásosan avatkozik be a mezőgazdaságba, felvásárolja a készleteket, törvénnyel akadályozza meg a paraszti földbirtokok felaprózódását stb. Új jelenség – amely a csatolt területek (Erdély, Bánság) fejlettebb színvonalából adódott –, hogy az iparfejlesztés, amely 1918 előtt a román királyságban éppen hogy alakulóban volt, most került előtérbe. A liberális párt meghirdette a „magunk erejéből” (prin noi însine) jelszavú gazdaságpolitikát, amely egy sor protekcionista intézkedés bevezetését jelentette. A belső erőforrásokra támaszkodó hazai ipar bátorítása mellett a liberálisok egy erős nemzeti polgárság létrejöttét kívánták előmozdítani ezzel a stratégiával. A Nemzeti Parasztpárt viszont a korlátozott, a mezőgazdasági nyersanyagokra specializált ipari fejlesztés híve volt, és a „nyitott kapuk” (portiile deschise) elvét vallotta. Ha átmenetileg is a „saját erőnkől” stratégia győzött, csökkent a külföldi tőke részaránya a gazdaságban, ami mellel a világgazdasági válsággal is összefüggött.

A társadalmi struktúrában, a népesség vallási, etnikai, szociális összetételében a csatolt területek hoztak változásokat. A királyi alapítvány szociológiai csoportjainak (a D. Gusti féle monografikus szociológiai iskola) tényfeltáró munkája a falusi civilizáció stádiumát illetően pesszimista következtetések levonását eredményezte. Jellemző továbbra is a vidék egyoldalú, illetve alultápláltsága, különösen az ország fejletlenebb régióiban (Órománia, Besszarábia). Az urbánus fejlődés, a városok számának gyarapodása lényegében a Trianon teremtette helyzetet tükrözi. A nem azonos szintek és színvonalak találkozása, egymás mellett élése, a csatolt területek főleg kulturális integrációjának nehézségei, a politikai elit (vagy elitek) innovatív, kreatív hozzáállásának hiánya, a puha állam fegyelmetlensége, a politikai élet degradálódása, a szélsőséges irányzatok előretörése, a klasszikus értelemben vett nyugati mintákat követő értelmiségi magatartás és viselkedési formák relativizálódása, az értelmiségi devianciák, nonkonformizmusok antiracionalizmusa, a hétköznapi élet túldimenzionált nemzetpolitikai motivációi stb. nem tették lehetővé Románia számára a potenciális előnyök kihasználását.

¹² Lásd a kérdés eszméletörténeti és szociológiai összefüggéseit: Pászka Imre: *Az abszolútum hétköznapijai*. Világosság, 5/1992. 352-375.

FEJLŐDÉS ÉS HALADÁSI STRATÉGIÁK

A Nagy Tradíció első szakaszában institutionális és instrumentális tekintetben a modernizáció „a mindent vagy semmit” elvét követte. Nyugati – francia, belga – minták nem szelektív átvétele, az adaptáció lehetőségeinek átgondolatlansága, a hagyományok figyelmen kívül hagyása a modernitástól idegenkedő, súlypontosan agrártársadalomban súlyos torzulásokhoz vezetett. Az első lázadás az életvilágok torzulásával szemben a német műveltségű Iași-i Junimea csoporttól származik, melynek a román társadalomra alkalmazott láttelepe, „a tartalom nélküli forma” (forma fara fond) nem realizált modernizációt fejezte ki, anélkül, hogy szociológiailag megalapozott alternatívát tudott volna helyette felajánlani. Paradox módon, s a társadalom fejletlenségének is betudhatóan, a modernizáció alternatíváinak kérdésfelvetése, a követendő út a 20. század elején kerül napirendre, és a Kautsky képviselte ortodox marxizmus, különösen a bernsteini revizionizmus, W. Sombart és az orosz narodnyik elméletírók hatására bontakozott ki. A 20. század 30-as éveinek végéig elhúzódó román elméleti vitáknak – ha szűkreszabottan is – a következő három fő vonulatát különíthetjük el.

a.) Időrendben is az első a C. Stere kezdeményezte, majd a két világháború között V. Madgearu gazdaságszociológiai évrendszerével felvett harmadikutas fejlődés stratégiája. Az általuk használt terminusokban kifejezve, a poporanism (népiség) illetve taranism (taran = paraszt), a kettő lényegében ugyanaz. Esményük: Dánia.

b.) A közbelsőt a C.D. Gherea Új jobbágyság (Neoiobagia) című tanulmányában kifejtett diagnózisa képezi, amely marxista alapokon állt, és szociáldemokrata alternatívát fogalmazott meg.

c.) A másodikat, immár az első világháborút követően, a neoliberális “t. Zeletin és a liberális E. Lovinescu nyugat-európai modell iránti elkötelezettsége jellemzi.

Valamennyi fejlődés- és felzárkózáselmélet – E. Lovinsecut kivéve – a marxizmus elvi és módszertani szempontjaira alapoz, illetve azzal polemizálva von le következtetéseket a román társadalom és a követendő út összefüggésében. A kérdés napirendre tűzését az 1907-es parasztfelkelés tette aktuálissá, amely egészében megkérdőjelezte az addig megtett út helyességét.

Gherea kivételével, nem arról van szó, hogy ezek a szerzők marxisták lettek volna, inkább arról, hogy az agrárkérdésben folyó nemzetközi vita az ortodox marxizmus Kautsky képviselte koncentrációs elméletével szemben álló revizionisták – E. Bernstein, E. David, Georg von Volmar stb. – nézetei közelebb állottak a kelet-európai, balkáni periféria társadalmainak sajátosságai felvetette egy, a nyugat-európai modelltól eltérő, ahhoz felzárkózni nem tudó kérdések megválaszolásához.

a) C. Stere 1907-ben kezdi közölni sorozatban Socialdemocratism sau

poporanism? (Szociáldemokrácia vagy népiség?) című tanulmányát.¹³ A narodnyikból neokantiánussá átvedlett Stere kísérletet tesz az agrártársadalom strukturális adottságain alapuló modernizáció lehetséges alternatívájának elméleti megalapozására. Nézeteit a marxizmussal és annak román követőivel polemizálva fejt ki. Kiindulópontja egy héber axióma: „Nem az ember van a szombatért, hanem a szombat van az emberért”.¹⁴ Szerinte azok a fejlődésproblémák, amelyek a modern ipari társadalmakat jellemzik, mivel hiányoznak az ott tapasztalt anyagi feltételek, szóba sem jöhetnek az agrártársadalmak esetében. Ezért az agrárországokban a szociáldemokraták programja nemcsak „egzotikus palánta”, hanem az „abszurditás netovábbja” is.¹⁵ Mivel az agrárországokban a dolgozó rétegek elsöprő többségét a parasztság képezi, és ez az egyetlen társadalmi réteg, amely egy politikai párt bázisát nyújthatná, ha annak programjába felvennék a politikai hatalom megszervezésének célkitűzését. Ilyen körülmények között az agrárországokban a parasztság szerepe nem volna passzivitásra kárhoztatva, mint az ipari országokban.¹⁶ Tehát a parasztság problémája az agrártársadalmakban ösztársadalmi kérdés, amelyet egyetlen demokratikus erő sem kerülhet meg, és ezekben az országokban az agrárkérdés egyben a paraszti életviszonyok transzformációjának kérdése is. Más szóval: a társadalom modernizációja az agrárviszonyok és a parasztság életviszonyainak átalakításával áll korrelációban. Az indusztrializmus kérdéscomplexumát Stere sem hagyhatja figyelmen kívül, több oknál fogva sem.

– Először is, mert az ipar, az iparosítás képezte a felzárkózás, a modernizáció fokának ismertetőjegyét.

– Másodszor, mert ő maga is a felzárkózás, a fejlődés feltétlen híve volt, igaz, kiindulópontja más előjelű.

– Harmadszor, mert többször érte az a vád – és nem alaptalanul –, hogy középkori ipari struktúrákat akar restaurálni.

Így tehát fel kell tennie azt a kérdést: „a nyugat-európai típusú iparosítás elkerülhetetlen-e, vagy egyáltalán lehetséges-e Romániában?”¹⁷ A válasz marxista ihletésű és mintegy előlegezi Wallerstein centrum-periféria elméletét. „Ha a nagyipar – mint azt bizonyítottuk – nem fejlődhet külső piacok nélkül, az arra a tényre utal, hogy vannak ipari államok és vannak agrárállamok, vagyis az egyik létezésének elengedhetetlen és szükséges feltétele a másik létezése is. Más szóval a nagyipar maga emel gátakat az elmaradott országok ipari fejlődésének, és lehetővé teszi a földgömb meg-

¹³ In: *Viața românească*. Iași. 8/1907. 69.

¹⁴ Uo.

¹⁵ I. m. 23.

¹⁶ Uo.

¹⁷ I. m. 17.

oszlását nagyiparral rendelkező országokra és olyan országok sorára, ahol csak a mezőgazdaság virágozhat, s itt a legtöbb, amit el lehet érni egy egészséges gazdaságpolitikával, az a különféle kisipar (ami nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is más, mint a nagyipar)”.¹⁸ Mindebből következik számára, hogy Románia – akárcsak a kelet-európai periféria egészének – fejlődése más jellegű, mint a nyugat-európai. Ebben nemcsak Kautsky, W. Sombart erősíti meg, akik szerint az agrárfejlődés más normák szerint történik, mint az ipari, hanem Marx is, mert a primitív termelési feltételek között lévő országok nem az iparosítás útján juthatnak el a magasabb rendű társadalmi formákig.¹⁹ Stere számára a marxi formációelméletből nem kapitalizmus illetve szocialista tervgazdaság alternatívája jelenik meg, hanem egy olyan társadalomé, amely különbözik mind a liberális, mind a marxista gazdasági modelltől. A gazdasági modell két típusát Stere leválasztja a politikai struktúráról. Olyan szféraként kezeli, mintha az nem volna korrelációban a felzárkózási folyamat többi elemével. Mindez azért történik, hogy evidenssé tegye az agrár-paraszti gazdaság és a társadalom meghatározott modernizációjának az irányát. Gazdasági vonalon tehát, a felzárkózás útja, módja a sajátos paraszti jelleg mindenkor megőrzése, a nemzetgazdaság egészének paraszti alapokra helyezése révén.²⁰ A megművelt föld tulajdonosává tett, életerős parasztságot kell létrehozni, amely szövetkezeti társulásokba szerveződve a technikai vívmányok előnyeit is képes kihasználni. Stere törekvése nyilvánvalóan az volt, hogy a liberalizmus és a szociáldemokrácia eszmeisége és gyakorlata között valamiféle, általa népinek (poporanista) nevezett kompromisszumot hozzon létre, amely lehetővé tenné a rurális demokrácián felépített paraszt-polgár társadalom létrehozását. Így érthető, hogy az iparosítás romániai alternatíváját mint a paraszti gazdasági struktúrába beépülő, illetve annak mellékágazataként képzele el. Először is szerinte olyan ipart kell létrehozni, amely szezonális jellegű, vagyis csak téli hónapokban köti le a falusi munkaerőt, magját a paraszti háziipar képezi, melyből aztán kifejlődhetne egy agráripár, „úgy mint Dániában.”²¹ Mivel a városi munkásság számbelileg is teljesen jelentéktelen a parasztsághoz képest, és a román munkásságot kézművesek és a nem nyugati értelemben vett „proletárok” alkotják, a falu mintájára városi szövetkezetekbe kell őket tömöríteni és racionális védővámrendszerrel kell őket megóvni, hogy ne váljanak proletárokká. Ezáltal a városokban kialakulhatna egy értékes társadalmi réteg, a nemzeti kispolgárság, amely akárcsak a paraszt-polgárok, nem mestersé-

¹⁸ I. m. 30.

¹⁹ I. m.

²⁰ I. m. 50.

²¹ I. m.

ges, nem az állami költségvetés terhére vannak, hanem képesek saját lábukon megállni.²² A nyugati mintájú nagyipart, abban a néhány ágazatban (kőolaj, fafeldolgozás), ahol az lehetséges, román hagyományokhoz híven államosítani kell, mivel a magánosítás katasztrofális eredményekhez vezetett. Stere gazdaság- és társadalommodelljének e hármas, egymást kiegészítő szerkezete – vidéki és városi felvásárló, értékesítő és hitelszövetkezetek hálózata, amely integrálja a földtulajdonos parasztságot és a kézműipari műhelytulajdonosokat, plusz az államosított nagyipar – az autonóm társadalmi körök szolidáris működésének előfeltétele – teszi lehetővé egy rurális demokrácia kiterjedését, egy autentikus parlamentáris jogállam létrehozását. Mindebben Stere által következetesen vallott ideálja és csodálata is kifejeződik: a narodnyikok határtalan népszerűsége, innen gazdasági-társadalmi stratégiájának mély altruizmusa, a dán szövetkezeti rendszer, valamint az angol jogállamiság, melyeknek ötvözetéből alakította ki az ún. poporanista (népi) szociológiai és történelmi erőfeltevéseken alapuló társadalom modelljét.

Az első világháborút követő radikális földreformok megvalósulásával úgy tűnt a kortársak előtt is, hogy Stere poporanista jellegű szociológiai érveinek van gyakorlati alternatívája. A földreform nyomán – melynek előkészítésében Sterenek, mint Brătianu bizalmasának jelentős szerepe volt – Románia túlsúlyosan a kis- és középbirtokosok országává vált, az általános választójog bevezetése, vagyis a polgári szabadságjogok és a demokratikus jogi keretek lehetővé tették a politikai parasztmozgalom párttá szerveződését. A román harmadikutasok a Stere lefektette alapokon, ami analóg volt a hasonló közép-kelet-európai törekvésekkel, továbbgondolták az új feltételrendszer körülményei közötti lehetőségeiket, és egy parasztállam létrehozását célzó stratégiát dolgoztak ki. Ennek a stratégiának egyik legjelentősebb teoretikusa V. Madgearu gazdaságsszociológus volt. Premisszája, a jobbágyfelszabadítást követően, a mezőgazdaság átalakításának összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy a Marx által az „Anglia tipikus példáján” felállított törvény a világ más részében sehol sem volt alkalmazható.²³

Az európai kontinens nyugati felében a francia forradalmat követően kisebb-nagyobb időbeli eltolódásokkal valósul meg a parasztság feudális kötöttségek alóli felszabadítása. Aminek eredményeképpen Nyugat-Európában az ipari forradalom mellett a mezőgazdasági forradalom is lejátszódott. Kelet-Európában viszont az első világháborúig az agrárszférában kettős rendszer volt érvényben: a föld magántulajdon-rendszere és a munka feudális kötöttsége. Ennek a kettősségnek vetettek véget a háborút kö-

²² I. m. 61., 62.

²³ Madgearu, N. Virgil: Taranism. București. 1924. Szintén tőle lásd: *Agrarianism, capitalism, imperialism*. București, 1936. 37.

vető földreformok, amelyek Kelet-Európában forradalmi jellegűek voltak, vagyis a „megkésett agrárforradalmak” csak most teljesedtek ki. Ennek eredményeképpen létrejött a családhoz kötött földtulajdonlás, és semmi olyan tendencia nem tapasztalható, ami arra utalna, hogy a földbirtok termésheszen úton koncentráliódik, és a kapitalista termelési módnak megfelelően vidéki nagybirtokká alakulna át. Ehelyett egy fordított folyamat játszódik le: a földtulajdon átalakulása a szolgaság és kizsákmányolás eszközéből munkaeszközzé. Mindez ellentmond Marx, Kautsky és a neomarxisták társadalmi osztályokról vallott trilógiájának, és főleg annak, hogy a kapitalista korszakban a parasztság átmeneti osztály. Mindenütt az tapasztalható – állapítja meg Madgearu –, hogy számbelileg is nő a független parasztbirtokosok aránya, akik „nem kizsákmányoltak, de nem is kizsákmányolók.”²⁴ A problémát számára az osztályharc jelenti, pontosabban a parasztság szerepe az osztályharcban, amivel a marxizmus nem számolt. A parasztságban antikapitalista diszpozíciók éltek mindaddig, amíg a kereskedelmi tőke, az uzsora, az árverés és a tőzsde, valamint a jobbágyrendszer a 19. században végig könyörtelenül elnyomta. A szövetkezeti hitelrendszer kiépülése azonban elűzte a faluból az uzsorást, a felvásárló és értékesítő szövetkezetek térhódításával csökkent a parasztság kizsákmányolásának a lehetősége. A politikai demokrácia, a polgári szabadságjogok érvényesülése olyan helyzetet teremtett, hogy a parasztság – a parlamenti demokrácia keretei között – politikai pártja révén érvényesíteni tudja akarátát, tehát rá a marxista osztályelmélet objektíve sem vonatkozik.²⁵ A rurális demokráciára épülő partícipatív parasztállam modellje, amelynek megalkotására Madgearu vállalkozott, szembe kellett nézzen egy másik, a tőkés gazdaság lényegét képező kihívással, és pedig hogy a birtokos parasztság képes-e alkalmazkodni a teljesítményre orientált piac kihívásaira? A kelet-európai parasztagazdaság nem kapitalista üzem, sajátos munkaapparátust képez: nem használ bér munkát, nem profitra orientált, saját szükségleteinek fedezésére törekszik. A teljesítményre orientáltságnak határt szabnak a szükségletek. Tény, hogy a parasztszalád és -gazdaság szükségleteit sem lehet csak belső forrásokból kielégíteni, ezért valamiféle többletet kell realizálnia, hogy ezt a szükségletet kielégítse. Ez a többlet azonban nem profit, és más célokat is szolgál, más formában is jelenik meg, mint a kapitalista üzemben.²⁶ A profit egyetlen forrása a munka terméke. A kérdés nyilvánvalóan az, hogy ez az autarkia berendezkedett parasztagazdaság, mely végül is része a tőkés világ gazdasági rendszernek,

²⁴ Gherea, D.C.: *Opere complete*. Ed. Politică. Vol.4. Bucureşti. 1977. 34. Gherea életéről lásd: Z. Ornea: *Viaţa lui C. Dobrugeanu-Gherea*. Bucureşti. 1982.

²⁵ I. m. 34.

²⁶ I. m. 35.

milyen csatornákon kapcsolódik ahhoz. Madgearu szerint a termelés kapitalista szervezetével a parasztgazdaságok többségébe közvetlenül nem hatol be, hanem a kereskedelmi apparátus közvetítésével vonja el a paraszti többletet és rendeli alá a parasztságot a kapitalista piac parancsainak. Ezt a parasztságra nézve destruktívan ható tényezőt csak úgy lehet semlegesíteni, ha a szövetkezeti rendszer felügyelete alá vonja a kereskedelem és a hitel összes szálait, kapcsolatot teremt az áruk és a tőkék világpiacával, megmentve a falu családi gazdaságait a pauperizálódástól, racionális alapokon szervezi meg a termelést és maximálisan biztosítja a nemzeti termelőerők fejlődését. Mindez nem jelenti a kapitalista vállalkozói formák kizárását a társadalmi-gazdasági élet más területeiről, hanem csupán korlátozni kívánja a tevékenységi körét a paraszti, parasztállami érdekviszonyoknak megfelelően.

Végiggondolva e megfordításra és behelyettesítésre alapozó harmadikutas modellt, amely végkifejletében a parasztság kollektív érdekeinek rendeli alá a társadalmat, a gazdaságot, a politikát, a kultúrát stb., ennek egy lehetséges baloldali alternatívája nem állt messze a proletárdiktatúra típusától, jobboldali alternatívája pedig az olasz fasiszta korporatív államtól. A parasztállam sokrétű céljai megvalósításában, de különösen a világrendszer kihívásaitól is megszabottan, sokrétű szükségleteinek fedezése végett rá lett volna kényszerítve a parasztosított és szövetkezetesített mezőgazdaság nemzeti össztermelésének fokozása miatt az állandó kézi vezérlésű irányításra. Nem véletlen, hogy már a kortársak is az irányított gazdaság és társadalom egyfajta modelljét vélték felfedezni a parasztállamban, noha annak ideológusai őszintén hitték, hogy bele tudják ebbe az elképzelt struktúrába szervezni a lokális autonómiákra épülő parlamentáris demokráciát. Madgearu – Stere nyomán továbbgondolt – harmadikutas alternatívája az agrártársadalom strukturális funkciómódosulásából leszűrt parasztállam modellje kétségtelen sem nem kapitalista, sem nem bolsevik, noha mindkettő hatott rá, hanem inkább a kapitalizmusba és a polgári demokrácia intézményeibe is beágyazott, a nyugat-európai szocialista tradíciókból is merítő (szövetkezetek) hibrid forma, amely az ún. megkésett agrárforradalmakat követően úgy látta a marxista osztályelméletől inspirálódva, hogy ha Nyugaton a proletariátus a jövőformáló, akkor Kelet-Európában, ahol a proletariátus szerepét az industrializmus hiánya miatt, valamint az öröklött strukturális adottságokból követően a parasztság tölti be, akkor ez a réteg kell, hogy legyen a jövőformáló tényező. A nagy dilemma nemcsak Stere és Madgearu harmadikutas elképzeléseiben, de kimutatható az analóg középkelet-európai fejlődés és felzárkózási alternatívák elméletírói körében is: hogyan lehetne az elmaradott, túlsúlyosan agrártársadalmakban a nyugati parlamentáris demokrácia proceduális-jogi struktúráiban szervezni egy nem, vagy csak részlegesen tőkés vállalkozási formákon kialakított gazdaságot, amely semlegesitené a tőkés piac romboló hatásait.

b.) D. Gherea Az elfelejtett szavak című cikkében az elmaradt országokban bekövetkezett változásokat a kapitalista történelmi korszak sajátosságából vezeti le. Eszerint a fejlődésben elmaradott országok a fejlett kapitalista országok vonzáskörébe kerülnek, életüket, fejlődésüket, társadalmi dinamikáját a fejlettek élete és haladása determinálja, ami egyben az elmaradottak életének feltételét is képezi.²⁷ Gherea jól érzékeli a „szívóhatást”, amit a nyugat-európai ipari forradalom és urbanizáció gyakorolt a kelet-európai, balkáni alrégióra. Ez meghatározta a világgazdasági rendszerbe való bekapcsolódás fokozatait is. Az átváltás a „naturalista” gazdaságról a pénzgazdálkodásra, szemben Nyugattal, ahol e folyamat évszázadokat ölel fel, a fejletlenek esetében rövidebb idő alatt megy végbe. Nem egyszerűen csak arról van szó, hogy az elmaradottak kapcsolatba kerülnek a tőkés világrendszerrel és a nyugati polgári civilizációval, hanem nélkülözhetetlen résztvevőjévé válnak a világgazdasági munkamegosztásnak, vagyis a kapitalista civilizációnak.²⁸

Az átvett modell azonban nem integrálódott, nem szervesült bele a helyi, elmaradott társadalmakba, mivel nem rendelkeztek azzal a „széles anyagi bázissal”, amelyen Nyugaton az intézmények, az erkölcsök, a kultúra felépült. Ezért többé-kevésbé, állapítja meg Gherea, az egész „modern” román építmény a „levegőben lóg.” Ha nem létezik a kapitalizmus-hoz, mint gazdasági rendszerhez szükséges előfeltétel-rendszer, akkor milyen úton kell haladni, a középkori abszolút monarchia vagy a nyugati, kapitalista, polgári liberális úton? – teszi fel a kérdést Gherea. A válasz a kor marxista teoretikusainak véleményével egybehangzó. Gherea, noha orosz környezetben formálódik marxistává, mégsem híve a nagy ugrásoknak. Úgy látja, ha Románia jövője Nyugat-Európához kötött, akkor a szocializmus ottani perspektívái is megkövetelik, hogy a nyugat-európai utat járja végig. Ezt indokolja az is, hogy elképzelése szerint a polgári intézmények a nyugati társadalom későbbi, nem tőkés szakaszában is be fogják tölteni demokráciaműködtető funkciójukat. A globális perspektívákon túl nemzeti szempontból is indokoltnak tarja a nyugati modellkövetést. A Nyugat nem támogat egy középkori jobbágyrendszerű országot, csak ha bevezeti a polgári intézményeket, és integrálódik a kapitalista világgazdaságba.²⁹ A nyugati intézmények bevezetésével párhuzamosan viszont Romániában elmulasztottak összhangot teremteni ezen intézmények és a létező „termelési és szervezési viszonyok” között.³⁰ Szerinte úgy kellett volna a helyi termelési és szervezési kereteket átalakítani, hogy azok meg-

²⁷ I. m. 43.

²⁸ I. m. 45.

²⁹ I. m. 47.

³⁰ I. m. 61.

feleljenek az új intézményeknek. Erre két alternatíva kínálkozott. Az első változat szerint létre kellett volna hozni a mezőgazdaságban a kapitalista nagyüzemet, melyet kis- és középbirtokok egészítettek volna ki, a munkaerőt pedig a mezőgazdasági bér munkások tömegei szolgáltatták volna. Az államban a hangadó a vidéki polgárság lett volna, a polgári liberális intézmények pedig a polgári osztályokat védtek volna. Ezen az úton el lehetett volna jutni a polgári-kapitalista ipari államig.³¹

A második alternatívát a poporanisták (népiek) által is vallott modell képezte volna, amely az országban a termelés szervezetét a kis- és középbirtokokra alapozta volna. Ebben az esetben maradtak volna a polgári intézmények, az azoknak megfelelő gazdasági viszonyok, annyi különbséggel, hogy az állam centralizáltabb lett volna, a kultúra pedig intenzív módon fejlődött volna. Ez a rurális demokrácia megteremtésében hasonlított volna arra, ami Szerbiában volt. Végül is e modell megvalósulása útján az ország parasztállammá vált volna.³²

Azonban bármelyik modellt követték volna, az országnak át kellett volna haladnia az ipari kapitalizmus szakaszán, bár természetesen ennek útja és jellege is más lett volna az egyik vagy másik modell érvényesítése esetén. Az angol illetve a dán modellel szemben az 1864-es Romániában megvalósított földreformmal egy hibrid, abszurd társadalmi organizmust hoztak létre, amely nem kedvezett sem a nagybirtoknak, sem a kisbirtoknak, mivel ebben a rendszerben két egymással összeférhetetlen képződmény jött létre: egyfelől a polgári politikai intézmények, másfelől a félféudális termelési viszonyok. Ezt nevezte Gherea „új jobbágyságnak.”³³

Ez Gherea diagnózisát sűrítő fogalom, akárcsak az engelsi második jobbágyság, valamiféle visszarendeződést sejtet. A kérdést problematikusá teszi, hogy a balkáni alrégió nem ismerte a nyugat-európai, sőt közép-európai értelemben vett jobbágyság intézményét sem. A Balkánon általában az ázsiai fogalomhoz közel álló társadalmi kapcsolatrendszer, viszonyok és hierarchiák uralkodtak, ahol a vajdai paternalizmus, a faluközösség, reciprok viszonyok, az úr-szolga viszony erősen patriarchális jellege, valamint a háztartási gazdaságok többnyire állattartó prekultivátor, az ipar protoindusztériális (falusi kézműves) formái stb. érvényesültek. Mindezen tényezőket figyelembe véve az a paradox helyzet állt elő a ro-

³¹ I. m. 365.

³² Stahl. H. H.: *Théories de C. D. Gherea sur les lois de la penetration du capitalisme dans les „pays retardataire.”* Review. 1978/1. Lásd még erre vonatkozóan Miskólczy Ambros: Az 1920-as évi román fejlődésvitája a polgárság nemzet-történeti szerepéről. Világtörténet. 1984/4. 119-133.

³³ Zeletin, Ștefan: *Burghesia română. Originea și rolul ei istoric.* Humanitas. București. 1925. 20-21. A szerző művének újabb kiadását hasonló címmel lásd: Humanitas. București. 1991.

mán modernizációs törekvések folyamatában, hogy nemcsak nincs „összhang”, ahogy Gherea állítja, „az alap és a felépítmény”, a „tartalom és forma” között, hanem Kelet-Európa szerte a világgazdasági rendszer szívére hatásra kisebb-nagyobb árnyalati eltolódásokkal, korábban részben vagy egyáltalán nem ismert társadalomtípus alakult ki. Az átvett nyugati intézményi, procedurális-jogi minták deformálódtak, ami egyrészt az ezen intézmények adaptációjára tett kísérletek hiányából vagy azok meg nem értéséből származtak, másrészt politikai ideológiai okokra vezethetők vissza, arra a határtalan hitre, hogy az eszmék és azok szolgálatába állított jogalkotás egyszerűen képes a hagyományos életvilágok átalakítására. A román eset paradoxonát, mondhatni, szélsőségét jól mutatja, hogy a búzaexport fokozása érdekében a technikailag is elmaradott földművelésben az állam és a vezető elit a modernizáció igényelte többletet, a csereértéket a jobbágyi intézmény „importjával” hajtja végre. Az állam az erőszaksszervezet bevetésével termelészervező tényezővé válik. Ha megszorításokkal is, de a terméktöbblet, vagyis felzárkózás költségei fedezésének e módja sem formailag sem tartalmában nem illeszkedik a jobbágyság nyugati illetve közép-európai típusába, inkább az ázsiai, pontosabban a félázsiai orosz változat gyakorlatát másolta. Egyszerűen arról van szó, hogy az al-dunai fejedelemségekben a hagyományos földművelés s ez által a „földműves” sem volt „röghöz” kötött, vándorló volt, vagyis egy terület időlegesen birtokba vett és megművelt, majd továbbállt. Ebben a rendszerben a „földműves” és a bojár viszonya a nomád harácsoló adózási rendszerre emlékeztetett. Nem is a bojártól félt a paraszt, hanem inkább a vajda emberétől. A művelésnek ezt az eljárását nevezték *moien-nek*, amelynek maradványait H. Stahl a két világháború között még Vráncsa megyében tanulmányozhatta. Az egyesülés után (1859), s főleg a földreformok (1864-et követően) ezt a rendszert számolták fel. A különböző földbirtokrendezések, melyhez hozzákapcsolták a robot- és dézsmakötelezettséget is, lényegében a földműves röghöz kötését eredményezték. Tehát egy olyan rendszert vezettek be, amit korábban a fejedelemségek könnyé nem ismert. Azonban a legsúlyosabb ellentmondás az „alap és forma” között abból származott, hogy a bevezetett jogi-politikai intézményi formák (a belga alkotmány, a napoloni polgári törvény, a kereskedelmi törvény, a büntetőjogi törvény stb.) teljes mértékben tagadták az erőszaksszervezet bevetését a robot és a dézsma behajtásában, egy szóval a szolgaság intézményét. Nos, ebben kell keresnünk az „alap nélküli forma” metafora mélyebb értelmét. Amikor Gherea közli tanulmányát (1910), már az ország túl van az 1907-es nagy parasztfelkelésen, s annyira nyilvánvalókká váltak a román modernizációs törekvések diszfunkciói, hogy Gherea aktuálisnak vélte újra hangot adni annak, amit 1886-ban megfogalmazott. Mindennek ellenére Gherea meg volt győződve arról, hogy a nyugati „kapitalista civilizáció” kitaposta utat kell követni. Románia elmaradottsága nem fatális

tényező és nem leküzdhetetlen, csupán abból származik, hogy „későn érkeztünk a világkapitalizmus lagzijába, és minthogy az összes szék foglalt, nem követhetjük az orosz narodnyikokat. Lényegében az, ami gátolja ezen a széles gazdasági és kulturális úton való haladásunkat, az egész nemzetgazdaságunk siralomra méltó állapota, új jobbágyságával, bürokratikus államháztartásával és a nem produktív fogyasztásra történő termelésével.”³⁴ Gherea Belgiumot jelöli meg követendő példának, ehhez azonban komoly iparra van szükség.

Gherea új jobbágyság fogalma és diagnózisa az agrárkérdésből kiindulva az egész 19. század végi és a 20. század eleji román társadalomról, a politikai és erkölcsi viszonyokról nagy hatást gyakorlott a későbbi román szociológusok körében is. H. H. Stahl Gherea szociológiai teljesítményét az elmaradott országoknak a gazdasági világrendszerbe való integrálódási folyamata első elemzésének tekintette.³⁵ Azonban Stere kapitalizmusmegkerülése, -átugrása teóriájának ismeretében, ez a megállapítás nem annyira egyértelmű, már csak azért sem, mivel Gherea a szocializmus perspektíváit szem előtt tartva a közvetlen modellkövetés stratégiája mellett érvelt, összhangban a kortárs neomarxisták elképzelésével. Így érthető az, hogy jelen idejének jövőképe is külső mintákban, a szocializmus utópiájában jelenik meg.

c.) Ștefan Zeletin szándéka szerint tanulmánya a román polgárság eredetéről és történelmi küldetéséről, egyáltalán a kapitalizmus romániai térhódításáról, annak a szélsőséges kriticismusnak az ellensúlyozására íródott, amely egészében, már-már nemzeti veszélyt jelentő módon, megkérdőjelezte mindazt, amit a modern Románia létrehozásában elértek.³⁶ Daniel Chirot, aki tanulmányt írt Zeletin és Voinea vitájáról, Zeletin munkáját úgy értékeli, mintha abban a szerző liberális párt vezető ideológusi szerepének betöltésére való törekvése fejeződne ki.³⁷ Az első világháborút követően, amikor a liberális párt és a Brătianu klán hatalma csúcsán van (1922–1926), Vintilă Brătianu fogalmazza meg a „maguk erejéből” (prin noi însine) a protekcionista, nemzeti ipart, a polgárságot védő, gyarapító stratégiát. Ilyen értelemben Zeletin „zárt” Romániája (lásd Fichte „zárt kereskedelmi államát”) lényegében ennek a stratégiának a szociológiai argumentációja, illetve konzekvenciáinak megfogalmazása, amely végül is

³⁴ Chirot, Daniel: *Neoliberal and Social Democratic Theories of Development. The Zeletin-Voinea Debate Concerning Romania's Prospect in the 1920's and its Contemporary importance.* In: *Social Change in Romania, 1860-1940.* Kenneth Jowit. Berkeley, 1978. 31-32.

³⁵ Stere, C.: *Socialdemocratism sau poporanismul* In: *Viața Românească.* Iași. 8/1907. 198-199.

³⁶ Zeletin, Șt.: i. m. 73.

³⁷ I. m. 32. i. m. 35.

befulladt, mert ennek a zárt stratégiának a hívei a politikai-nemzeti térbeliség mennyiségétanára alapoztak. Arra ti., hogy Nagy-románia a csatolt területekkel olyan természetes és mesterséges erőforrások birtokába jutott, amelyek lehetővé teszik saját erőből az iparosítás ütemének felgyorsítását, egy etnikailag is homogén polgárság létrehozását, valamint védővámokkal a korábbi tőkeáramlás meggátolását, a külföldi tőkének produktív befektetésekre való ösztönzését stb., amivel a „szimbolikus modernizáció” korábbi torzulásait kiküszöbölhetnék. Ösztönzőleg hatott erre Stere nemzeti polgárság felfogása, melynek centrumában a zsidótalanított, a nemzeti hagyományokba, az anyaföldre gyökerező polgárság állott, melynek gyámolítása nemzeti ügy.³⁸ Hatott emellett az első világháborút követően Románia balkáni térségben kialakult státusa, ahol elsőbbségre törekedett, ami a nyugati modell híveit tovább erősítette abban a meggyőződésében, hogy ezt a pozíciót csak iparosított, erős nemzeti polgárságra támaszkodó állam töltheti be. Számos olyan tényező játszott tehát közre, amely Zeletint arra ösztönözte, hogy a „román szellemet az összes tevékenységi formákban pozitív munkára bírja, átlendítve a kritícizmusból az alkotás fázisába.”³⁹ Zeletin marxista, neoliberais és neomerkantilista ötvözetű elemzésében nincs egy a nyugati modelltől eltérő alternatívakeresés, mint Stere vagy Madgearu esetében. Ő – akárcsak Gherea –, igaz, más finalitással, és az őket megelőző A. D. Xenopol a „szükségyszerűség fatális útját” látják beteljesülni, olyan sorsszerűséget, amit a kapitalista világgazdasági rendszer osztott ki, illetve szab meg. Rögzített haladásfelfogásában a hangsúly a külső tényezőkön van, ezek a világgazdasági rendszer dinamikájával vannak összefüggésben, amelynek szakaszait a geopolitikai érdekkonfliktusok eseményeit lezáró békeszerződések jelzik. A periféria, annak belső endogén mozgástere ezektől meghatározott, dinamikájának autonómiája, illetve sajátossága csupán a fejlődési szakaszok lerövidítésében, átugrásában vagy a különböző szakaszok egymásba mosódásában fejeződik ki. Ezért is a transzformáció fordított folyamatokban zajlik le, a demonstrációs effektus hatására a gazdaságot egy ideológiai forradalom előzi meg, melyet a lerövidített felzárkózási törekvések indokolnak. A mintaadó liberális eszmék a periférián, így a román társadalomban sem fonódtak össze a demokráciával, ez csak azután realizálódhatott, miután a régi agrárgazdaság az árucseré hatására felbomlott.⁴⁰

A nyugat-európai polgárság kialakulásának és fejlődésének három fázisa, a „kapitalista szentháromság”, a kereskedelmi, az ipari és a finánc-tőke: e három egymásba kapcsolódó szakasz képezi a klasszikus modellt.

³⁸ I. m. 92-93.

³⁹ I. m. 95.

⁴⁰ I. m. 99.

A kereskedelem túlsúlyos volta a merkantilizmusban ölt formát, az ipari tőke uralma hozza a liberalizmus korszakát, míg az utolsó fázisban, amikor a banktőke felszívja mind a kereskedelmi, mind az ipari tőkét, jelenik meg az imperializmus szakasza. Zeletin kérdésfelvetése a polgárság e háromfázisos evolúciója nyomán az, hogy a román polgárság kialakulása és fejlődése is ezt a klasszikus nyugat-európai sémát követi-e, vagy attól eltér. Szerinte a fővonalakban nincs eltérés, a román polgárság kialakulása, pontosabban a romániai „polgári fejlődés” is egy merkantilista fázissal kezdődik, ami az uzsora és a kereskedelmi tőke dominanciájában nyilvánult meg. A világkereskedelem szívéhatásával van összefüggésben, konkrétan az angol és nem a francia tőke délkelet-európai terjeszkedésének függvénye, mint azt korábban hitték.⁴¹ A román merkantilista fázisra is jellemző, hogy az állam a kialakulóban lévő polgárság „oktatója”, gyámkozik a gazdasági és társadalmi élet egésze fölött. Ugyanakkor ez a fázis nemcsak a polgárság kialakulásával, hanem a modern nemzeti állam létrejöttével is azonos.⁴² Ebből következik, hogy a merkantilizmus eszménye a független modern állam. Románia Zeletin idejében a merkantilista fázisban van, ami érzékelteti az elmaradottságból adódó követési távolság időbeli eltolódását, azonban a fázis lényegét, tartalmát, meghatározottságait illetően nincs különbség a nyugati és a román merkantilizmus között. A kapitalizmus és a polgárság klasszikus modelljével szemben azonban a román fejlődésben fordított folyamatok zajlanak le. Ezt uzsora és a kereskedelmi tőke jellemzi, vagyis az, hogy a merkantilizmus korszakát nem az ipari kapitalizmus követi, hanem azt megelőzi a finánc-tőke szakasza. Pontosabban Románia a merkantilizmus fázisából az ipari és a banktőke összeolvadása nyomán a finánc-tőke fázisába lép.⁴³ Ez nagyjából hasonló folyamat a kapitalizmus és a polgárság európai kontinensen érvényesülő francia modelljével. A merkantilista fázisnak a hosszú elhúzódása az első világháború utánig, nyilván összefüggésben van azzal is, hogy a román polgárság csak ekkorra fejezi be az egységes nemzeti állam megalkotásának művét. A merkantilista fázis – lényegében Zeletin tanulmánya ennek leírására vállalkozik – időszakában az ezt követő fázisnak (fázisoknak) csak tendenciái jelentkeztek. Ennek a szakasznak politikai rendszere

⁴¹ I. m. 182-183: „A fejlődésben elmaradt országokban az ipar nem tudja a számára szükséges tőkéket felhalmozni, a nemzet megtakarításaira van utalva. Az az intézmény, amely közvetít a nemzet és az ipar között, az a bank. Összegyűjtve a megtakarításokat, azokat az ipar rendelkezésére bocsátja. Ezért a fejlődésben megkésett polgárság óhatatlanul a fináncoligarchia uralmát hozza létre.”

⁴² I. m. 275.

⁴³ uo. Lásd: Chirot, D.: i. m., Chirot részletesen leírja Zeletin-Şerban Voinea vitáját, vagyis a fejlődés zárt vagy nyitott stratégiájának alternatíváját, s annak a kommunista korszakba nyúló hatásait, ezért ezt a kérdést itt nem részletezzük.

a francia modellt követi, vagyis a korszakot a politikai abszolútizmus, a centralizált közigazgatás, a bürokrácia túlsúlya és militarizmus jellemzi. A különbség a francia modellel szemben abban rögzíthető, hogy a központi hatalom nem egy személy, az abszolút monarchia kezében összpontosul, hanem egy csoport, az oligarchia kezében, amely egy liberális forradalmi csoport (Brătianu csoport) győzelmével liberális oligarchiává válik.⁴⁴ A modern Románia megteremtésének történetében tehát az 1866-ban bevezetett rendszer (a belga alkotmány átvétele) nem a polgári korszak kezdetét jelenti, hanem csak annak előkészítését. A nyugat-európai polgárság evolúciójának mintájára azt kellene várnunk – állapítja meg Zeletin –, hogy egy újabb román forradalomnak kell eljőnie, amelyben a román polgárság szétzúzza a központi hatalmat és megvalósítja a decentralizált demokráciát. Viszont a merkantilizmus fázisának vizsgálata azt mutatja, hogy a román társadalom nem fog átmenni egy ilyen megrázkódtatáson, mert a nemzeti polgárság nem a központi hatalom mellett született, ellenkezőleg, annak kebeléből, az oligarchiából fejlődött ki.⁴⁵

Az újabb fázis, amely az első világháborút megelőző években alakult ki, arra utal, hogy a román társadalomban az angol, francia modelltől eltérően a merkantilista fázist közvetlenül az imperializmus fázisa követi. Ahelyett, hogy az ipari tőke leigázta volna a nagy banktőkét, a fordítottja történt: a bankok kezdtek behatolni az ipari termelésbe, arra törekedve, hogy az ipari tőkét banktőkévé alakítsák át. Ez pedig azzal a politikai következménnyel járt, hogy Románia átugorja a közbelső liberális decentralizálást és a reális demokráciát jelentő fázist. A román társadalom fejlődésében a polgárság, akárcsak Németországban és az Egyesült Államokban, lerövidíti a kapitalizmus fejlődési szakaszait, és a fejlődést nagy ugrásokban valósítja meg. Ezzel is magyarázható, hogy a történelmileg két különböző fázis (a merkantilista és az imperialista) a román társadalom fejlődésében kezdettől fogva egyazon folyamatként jelentkezik.⁴⁶ A merkantilista fázisban, bizonyos értelemben a nyugat- és közép-európai erőviszonyok oszcillációja folytán gyakran változnak a „metropolisok” (centrumok). A kezdeti angol, majd francia metropolis helyét a közép-európai osztrák-magyar és német váltja fel, hogy aztán az első világháborút megelőzően visszatérjen a „szülőanyja”, a nyugat-európai centrum függőségébe.

⁴⁴ Lovinescu, E.: *Istoria civilizației române moderne*. București. Vol. I-III. 1924–1926.

⁴⁵ Ibrăileanu, G.: *Spiritul critic în cultura românească*. Iași. 1909.

⁴⁶ Tarde, Gabriel.: *Les lois de l'imitation*. Paris. 1890. A szinkronizáció és/vagy interdependencia gondolata Gherea: Neoiobagia című tanulmányában is jelen van: „a fejlettek vonzáskörébe kerülnek az elmaradottak, életük egészét, fejlődésüket és társadalmi mozgásukat, azok határozzák meg” (Lásd: Gherea: i.m. 34).

Zeletinre Marx mellett a legnagyobb hatást Fr. List neomerkantilista elmélete és W. Sombart szociológiája gyakorolta, koherens rendszerré ötvözve ezeket a hatásokat. A román polgárság apológiájának olyan finalitást kölcsönöz, amely a történelmi szükségszerűségtől felvértelve kívánta erősíteni történelmi küldetéstudatát. Minden olyan tényező, amely például a parasztság és a proletariátus társadalomformáló szerepét hangsúlyozta, vagy állítja szembe a polgárság történelmi küldetésével, nemcsak hogy destruktív, hanem fejlődés- és haladásellenes is.⁴⁷ Zeletin érvelése a polgárság, a tőkés viszonyok romániai társadalomtörténetéhez kapcsolódik, azonban nem kerülheti meg a zárt vagy nyitott fejlődésstratégiák alternatíváit, a periférikus társadalom fejlődésének perspektíváit érintő kérdéseket sem. Virgil Madgearu, a parasztpárt főideológusa, mint a „nyitott kapuk” híve, a „tudományos szociológia” képviselőjével (Zeletinnel) vitatkozva, a már ismertetett álláspontját, vagyis a nyugati modelltől eltérő sajátos román társadalomfejlődés kérdését helyezi előtérbe. „Zárt” Romániája, amelyben kiteljesedik az oligarchia „történelmi küldetése”, vagyis a gazdasági élet államosítása, Madgearu szerint illúzió. Hiszen miközben a nemzeti büszkeséget akarják kielégíteni azzal, hogy olyan ipari vállalatokat támogat az állam, amelyek csak formálisan nemzetiék, ugyanis azok a nemzetközi tőkéktől függenek. A tőke és a gazdaság elnemzetesítése, pontosabban államosítása mellett szintén a polgárság „történelmi küldetése” a nemzeti termelőerők fejlesztése, nem számolva az ország társadalmi-gazdasági struktúrájának adottságaival.⁴⁸

A 20. században nem a „melegházi ipar”, hanem a mezőgazdaság képezi Romániában a domináns társadalmat és államot fenntartó ágazatot. Ezért a nemzeti termelés megszervezése a kis- és középbirtokosoknak nyújtott hitel, a szövetkezetek és az iskolák révén lehetséges. A parasztgazdaságok termelése mindenféle nemzeti ipar létrehozásának előfeltétele. A fináncoligarchia történelmi missziója – állapítja meg Madgearu – a marxizmusból ihletődik, hiszen eszménye, hogy a termelőerőket koncentrált formában szervezzék meg, amely a különböző ágazatokban végrehajtott további koncentrációk révén megteremti a feltételeket a kapitalizmusnak a szocializmusba való átmenetére.⁴⁹

Madgearu a problémát abban látja, hogy a román finánc-tőke monopolisztikus törekvése olyan körülmények között megy végbe, amikor a nagy földbirtokokat felszámolták, kialakulóban van a kis- és középbirtokosok rétege, az ipari proletariátus pedig kisebbségben van. Más szóval nincs olyan társadalmi réteg, amely ellensúlyozná a finánc-tőke törekvéseit. Ami

⁴⁷ Lovinescu, E.: III. kötet. 38.

⁴⁸ I. m. 56.

⁴⁹ uo.

a társadalomban és a politikában az egyensúlyvesztés veszélyét hordja magában, azért is, mert ugrásszerű az átmenet az „agrárfeudalizmusból” a „fináncstőke feudalizmusába”, ami pedig a civilizáció válságát okozhatja. Ebben a helyzetben az a kérdés, hogy melyik az a kormányforma, amely ezt a paradox helyzetet feloldja: a demokrácia-e vagy a diktatúra?”⁵⁰

Láthatóan saját bejáratú szociológiai elmélet kidolgozására törekedett, ugyanis az emberiség történetét néhány ideáltípusban próbálja szakaszolni, amelyek helytől és időtől függetlenül egymást követő egyenesvonalú sémát alkotnak. Esetében kettőről van szó, az egyik az agrár fázis, amelyben a földbirtokos réteg a domináns erő, a másik a plutokrata fázis, amelyben pénztőke tulajdonával rendelkező réteg az uralkodó. A két csoport közül az egyik mindig a közvetítő: biztosítja az átmenetet az agrár fázisról a plutokrata fázisra, s majd a visszatérést a plutokratikus fázisból az agrár fázisba. Ezek együttesen egy ismétlődő, vég nélküli ciklust alkotnak. Zeletin cirkuláris elmélete konkrétan a fejlődésben elmaradt országok számára próbált törvényszerűségeket rögzíteni. Eszerint tehát Románia a 19. század elejétől az agrár fázisban van, majd ezt követően egy köztes, ármeneti fázist követően belép a plutokrata fázisba. Más szóval az országot először a bojárság földbirtokos osztály uralta, ezt követte egy alululóban lévő polgári osztály, amely Zeletin jelen idejében plutokratikus bankár osztállyá nőtte ki magát. A jövő fejlődésének távlatát következőképpen a plutokratikus szervezeti forma további tökéletesedése, amely szükségszerű és fatális folyamat. A kérdés más formában úgy is feltehető, hogy a periférián, ahol a tőkés gazdasági struktúrák nem túlsúlyosak, lehetséges-e polgári demokrácia? Zeletin válasza egyértelmű, a román társadalom azzal, hogy átugratta a közbelső liberalizmus (indusztrializmus) fázisát, és direkt az imperialista, más szóval a finánckapitalizmus (oligarchia) fázisába lépett, a homogén nemzeti polgárság csak „zárt” Románia, a diktatúra feltételei között teljesítheti „történelmi küldetését.” Mindent ami ellenáll ennek a kifejtetnek, reakciós, retrográd Zeletin szerint. Vagyis azt is mondhatni, hogy egy osztályharc nélküli marxizmussal van dolgunk. Ha a zártság eszménye nem is valósult meg egészében, de 1938-cal Románia a diktatúrák korszakába lépett, és 1945-öt követően – igaz, nem a polgárság vezetésével – megvalósultak Zeletin fejlődésstratégiájának főbb eszményei. Ennek a szélsőséges neoliberais beállítódásnak, legalábbis utólag, megfontolandó és tanulságos elméleti és gyakorlati következményei vannak. Zeletin megközelítésében a liberális és neoliberais doktrína hit, ami abban nyilvánul meg, hogy a polgárságnak történelmi küldetése van, ennek teljesítésében semmi sem akadályozhatja meg. Ez a beállítódás hasonlatos a marxista „szükségszerűség” perspektívájá-

⁵⁰ I. m. 71., 77.

val, itt is a proletaritásának történelmi küldetése van, más szóval a felismert „szükségyszerűség” tudatosítja a hitet. Mindkettő elitista-elmélet, van a kiválasztottak egy csoportja, amely felismeri a világtörténelem menetirányát. Az irány azonban előre nem látható, csak úgy, ha hiszünk benne, hogy igenis van egy jól meghatározott célja. Tehát mindkét doktrína, ebben a megközelítésben, irracionális, ellentmond a történelmi tapasztalatnak, az alternatív helyzetek sokféleségének, sőt az emberi természet pluralisztikus beállítódásának. Kétségtelen, ideig-óráig lehetséges, hosszú távon viszont nem. Román esetben a nagy ugrások megvalósítója a polgárság, konkrétan a Brătianu-klán, akik a liberalizmus zászlója alatt a hatalom kisajátítására törnek, ez az oligarchikus csoport polgárságként jelenik meg Zeletinnél, annál is inkább, mert nyugati értelemben vett polgárság nincs. A küldetés, tehát, egy csoport, egy család és holdudvarának küldetése, amelyet Zeletin úgy legitimál, mintha az a gyengécske román „polgárság” össztársadalmi érdekeit képviselné. Érdekes volna megvizsgálni, hogy a román esetben például Iorga, Madgearu s majdhogynem D. Gusti is, akik a paraszti, nemzeti érdekek előtérbe helyezésével mégiscsak a demokratikus jogállamiság mellett álltak ki, miért estek áldozatul a rohamosztagoknak.

d.) A fentebb vázolt felzárkozási alternatív stratégiákat Eugesn Lovinescu kultúrszociológiai és filozófiai perspektívába helyezi.⁵¹ A háromkötetes munka Zeletin tanulmányával egy időben jelenik meg, fogadtatása az akadémiai elmarasztalások mellett a kultúra munkásainak körében sem volt egyöntetűen pozitív. Lovinescu legnagyobb bűne – noha nemzeti liberális talajon állt – az volt, hogy a modern Románia kezdeteinek folyamatait megfosztja szinte minden originalitástól, éppen akkor, amikor a sajátos román eredetiségeken volt a hangsúly. Lovinescu számos korábban (T. Maiorescu, C. Stere, G. Ibrăileanu, P. Eliade, D. Gherea, Zeletin által) megfogalmazott tételt vesz át, és állít a feje tetejére, egészében mellőzve az elődök és a kortársak marxista, ökonomista, konzervatív és/vagy demokratikus agrárius érvrendszerét. Diszciplinárisan vállalkozásának előzményei megtalálhatók G. Ibrăileanu és Gerea munkásságában.⁵² Azonban Lovinescu esetében a modern román civilizáció ezt a fogalmat használja, mintegy érzékeltetve, hogy annak létrejöttét alakító külső tényező nem gazdasági, hanem kulturális jellegű. Pontosabban, kultúrszociológiai távlatokba helyezett, mivel célja a modern román kultúra megjelenésének politikai, társadalmi és gazdasági átalakulások által determinált összefüggéseinek feltárása volt. A társadalom egészének az ideológiai apriorizmuson alapu-

⁵¹ Lovinescu, E.: i.m. I. Kötet. 149

⁵² I. m. 154.

ló vizsgálata azonban a periféria körülményei között két, a nyugat-európai szociológiai, pszichológiai és antropológiai tradícióból ismert elmélet felhasználásával volt lehetséges, mégpedig Gabriel Tarde imitáció- (utánzás) elméletének és a szinkronizáció- (vagy másképpen interdependencia) elméletének adaptálásával.⁵³ Lovinescu módszertani premisszájából adódóan vizsgálódásaiban a szinkronizáció (az interdependencia) elméletének primátusa van az imitáció eleméletével szemben, mert így nyilvánvalóvá teheti az ideologikum elsőbbségét. Tacitus saeculum fogalmával írja le, mit ért szinkronizmuson (interdependencián): „Az európai népek adott korszakában létezik a korszellem, vagyis az erkölcsi és anyagi életfeltételek totalitásának azonos megjelenése. A kor szellemisége nem absztrakt felfogás, hanem ellenkezőleg, a kor intellektuális fejlődéséből és gazdasági életéből származik. A kor szellemisége így tehát a történelem vezérfonala a tények ellentmondásai közepette.”⁵⁴ A saeculum, a kor szellemisége, a különböző kulturális struktúrák közötti kölcsönös függést fejezi ki, amit Lovinescu szinkronizációnak (a kor szellemiségével összhangban lévőnek) nevezett el. „Az interdependencia szerintünk szinkronizmust jelent, vagyis az egymás közötti szolidáris modern társadalmak összes életformáinak uniformizált törekvéseit.”⁵⁵ Ehhez kapcsolódik Tarde imitációtörvénye, mint az összes társadalmak alakulását szabályozó elv, „különösen a modern időkben, amikor az imitáció terjedése szinte korlátlanra vált. Íme, korunk jellegzetessége, az intézmények és szokások általánosító és uniformizáló tendenciája.”⁵⁶ Más szóval a kezdeti tudatlan imitáció reflexív válik, hogy végül is teleologikus jelleget öltson. A társadalmi és pszichikai világban az imitáció az ismétlődés formájában jelenik meg. Tarde-dal szemben Lovinescunál az imitáció nem belülről halad kifelé, hanem kívülről hatol be, hogy aztán átjárja az adott társadalom összes ereztékeit. Így történt ez a modern román társadalom genezise esetében is. Minthogy antitradicionalista, antievolucionista, antimarxista alapállásból, permanens poléniában fejt ki nézeteit, tulajdonképpen témájának időkereteit (1821–1866) túl kell lépnie, ugyanis a jelezett izmusok a 19. század végétől jelentkeztek, és jelen idejében is virulensek voltak.

Zeletinnel ellentétben, aki az angol ipari forradalom szívó hatásának elsődlegességét hangsúlyozta a modern román társadalom genezisében, Lovinescu a francia forradalom ideológiai hatásának tulajdonít prioritást. A nyugathoz felzárkózni kívánó államok számára az organikus evolúció

⁵³ uo.

⁵⁴ Idézi Bertrand Russell A. Gerschenkron: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Budapest. 1984. 63.

⁵⁵ Berend T. Iván – Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században*. Budapest. 1987. 648–650.

⁵⁶ I. m. 350.

útja nem volt járható, mivel hiányoztak a társadalmi és gazdasági előfeltételek. Egyetlen út volt a forradalmi, amely a korszak magasabb anyagi és erkölcsi életével szinkronizmust tudott teremteni a formától a tartalom felé haladva. „Az alkotmányos és képviselői rendszer, a polgári és politikai egyenlőség nyilvánvalóan ideológiai és nem gazdasági úton jött.”⁷⁷ Az ideológiai „fertőzés” útján kontinensszerte új társadalmak alakultak ki. Az 1848-as európai forradalmak tehát ideológia és nem a nemzeti kapitalizmus kifejeződései, követeléseik azonosak voltak a két francia forradalom (1789, 1848) követeléseivel. A francia forradalmak eszmeiségeinek hatására Svájcban, Ausztriában, Németországban társadalmi jellegű forradalmak Itáliában, Magyarországon és az al-dunai román fejedelemségekben nemzeti jellegűek voltak.⁷⁸ A „lerövidített haladás” az ökonomizmus illúziója, „az igazság az – állapítja meg Lovinescu –, hogy a fejlődésben elmaradt országok nem járják be újra azt az utat, amit a fejlettek megtettek, hanem egyből a kortárs élet szintjére helyezkednek. Egyenlőségük a fejlettekkel nem tartalmi, hanem formai: ők a jogi-politikai struktúrát egészében veszik át. Azután egy lassú növekedés útjára lépnek, fordított utat járnak be, a formától az alap irányába való haladást, ami nem abnormális, mint ahogyan azt bírálói állítják, hanem szem előtt tartva történelmi fejlődésünk sajátos természetét, az egyetlen lehetséges, tehát normális út.”⁷⁹

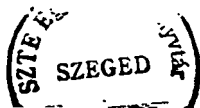
Lovinescu legitimálja a felzárkózás hőskorának nem szelektív intézményimportját mint a tisztán ideológiai jellegű forradalom magától értetődő következményét. Bizonyos értelemben szerinte a nyugat-európai jogi-politikai struktúrákat – legalábbis ez derül ki a tradicionalistákkal folytatott vitájából – nem is volt mihez adaptálni. Ugyanis a román társadalom keleti-bizánci jellege teljességgel összeegyeztethetetlen volt az import struktúrákkal már csak azért is, mert azokhoz hasonló szervezetek nem alakultak, illetve nem alakulhattak ki korábban. Ezért kellett szintén az imitáció útján létrehozni a tőkés jellegű gazdasági alapokat. A formától a tartalom irányában történő növekedés Lovinescu szerint általános jelleggel bír mindazon népek esetében, amelyek hasonló történelmi feltételeknek voltak alávetve.

A modern román „civilizáció” megteremtésében bizonyos partikuláris jelenségek tapasztalhatók Moldva és Havasalföld szerepét illetően. G. Ibrăileanu, aki hasonló kultúrszociológiai megközelítésben vizsgálta a kérdést, a kultúra, a csiszoltság hiánya miatt elmarasztalta a havasalföldi értelmiségieket, és a modern Románia megteremtésében a konzervatív

⁷⁷ Varga József.: *Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós? Adalékok Magyarország és a Duna-medence történetéhez*. I. Rész. 1918–1939. Budapest. 1991. 132.

⁷⁸ uo.

⁷⁹ Crainic, Nichifor: *Politica și ortodoxia*. Gândirea. III. 5. sz. 1923 november 1. 79.

M. Kogălniceanunak tulajdonította a főszerepet. Ezzel szemben Lovinescu az egész moldvai forradalmiságot zsákutcának ítéli, és a havasalföldi liberálisokban, főleg a Brătianu-fivérekben látja a modern Románia megalkotóit. Ez megerősíti a junimista konzervatív P. P. Carp azon véleményét, miszerint a román társadalom modernizációs folyamatának megítélésében két különböző műveltségű háttérrel rendelkező értelmiségi csoport véleménye jut kifejezésre. Lovinescu elemzésében ez a kettősség a kultúra (német, moldvai), a civilizáció (francia, havasalföldi) antinómiájaként jelenik meg.

A MODERNIZÁCIÓT ÖVEZŐ SZELLEMI LÉGKÖR

Nem mondhatni, hogy a Nagy Tradíció szinte másfél száz esztendőt felölelő korszakában a románok nem utaztak. Sőt, nagyon is sokat utaztak, legalábbis az a réteg, amely a művelt bojári (majd polgári) réteget testesítette meg, és akiknek soraiból verbuválódott a vezető elit. Ők szinte egytől egyig nyugat-európai, főleg francia és német egyetemeken tanultak, oda-vissza jártak, tehát fel voltak készítve arra, hogy lerombolják az „otthon ülők dogmatizmusát.”⁶⁰ Mégsem így történt. Ennek mélyebb okai voltak. Az első, a modernizáció minőségét megkérdőjelező reakció konzervatív liberális oldalról jött, ők alkotják meg a „tartalom nélküli forma” tézist. A Iași-i Junimea csoport tagjai nem voltak szociológusok, T. Maiorescu esztéta, P. P. Carp, a társaság másik ideológusa pedig politikus volt. Az általuk megfogalmazott és mind a mai napig ható tézis nem jelentette a modernizáció, a nyugat-európai mintakövető módozatról való lemondást, hanem a nem szelektív utánzást egy mérsékeltabb, a történelmi, életvilág adottságokhoz adaptálódó, azt szem előtt tartó alternatívára hívták fel a figyelmet. Minden későbbi irányzat, s ez alól a román szociáldemokraták sem voltak kivételek, magukévá tették a Junimea-tézist. Az első világháborúig még a harmadikutas demokraták (Stere, Ibrăileanu, majd Madgearu) sem kérdőjelezték meg a jogállamiság politikai-jogi-procedurális struktúráinak további tökéletesítésének szükségességét, sőt elkötelezett hívei voltak annak. Még a N. Iorga képviselte Samanatorul (Magvető) mozgalom militáns nacionalizmusa sem jelentett különösebb devianciát, igaz, „dörgedelmei” nem is serkentették az amúgy is halványan mutatókozó autochtton vállalkozói kedvet. Az első világháborút követően a modernizáció folytatásának megváltozott feltételrendszer közepette a szellemi légkör radikális fordulatot vett, erősítve az „otthon ülők dogmatizmusát” abban, hogy a megtett út, a követett modell teljességgel hibás volt. Csupán egy szűk réteg életlehetőségeit internacionalizálta, emelte nyugati színvonalra, a többség helyzete mit sem változott.

⁶⁰ *Reînoirea orientalismului. Ideea europeană. 1922. február. 26.*

A modernizációval, a nyugat-európai modellkövetéssel való szembe fordulás igen összetett kérdés. Berend T. Iván és Ránki György, I. Wallerstein és A. Gerschenkron eredményeit is felhasználva a kelet-európai és ezen belül a balkáni alrégiót a modernizáció ipari forradalom minőségének szempontjai alapján „kudarcot” vallott államok csoportjába sorolta.⁴¹ A modernizációban „sikeres” (centrum), „félíg sikeres” (félperiféria), „kudarcot” vallott (periféria) csoportosítás lényegében három nem statikus állapot, amely napjainkban is aktualitással bír, és számos tényező kombinációjának meglétére vagy hiányára hívja fel a figyelmet. A „kudarcot” vallott, vagyis a periférián való megrekedés okai Berend–Ránki nyomán a következőkben összegezhetők: annak ellenére, hogy a hagyományos szektorokban lejátszódott a modernizálódás és növekedés volt tapasztalható, demográfiai forradalom ment végbe, beindult a modern közlekedés, egyáltalában az infrastruktúra kiépülése, lendületet vett a természeti kincsek kiaknázása, s ezzel párhuzamosan létrejöttek az ipar kezdetei stb., mégsem történt áttörés, mert a modern szektorok a külföldi vállalkozások szígei, amelyek nem voltak szerves kapcsolatban a hazai gazdasággal, amely továbbra is tradicionális struktúráját megőrizte, vagyis domináns maradt az agrárstruktúra, az itt végbement növekedés extenzív volt, gyenge technikai felszereltségű, és hagyományos keretek között zajlott le. Az elégtelen belső felhalmozódás mellett a külföldi tőke felhasználása sem volt optimális, és kevés is volt az átalakítás beindítására. Gyakori az államadósságok miatti tartós kiszolgáltatottság, az adósság visszafizetésének képtelensége. Ugyanakkor a modernizáció társadalmi-politikai feltételei is gyengék.⁴² Tehát mindezen tényezők kombinációja, amelyhez még társítható a tradicionális munkakultúra, munkaritmus és időszenzibilitás, a modernizációt koordináló vezető elit pazarlása, luxusra orientáltsága, az állam szubsztitúciós funkcióinak túldimenzionáltsága, az inproduktív szférák felduzzasztása az állami költségvetés terhére, a korrupció stb., stb. közrejátszott abban, hogy a periférikus helyzetből való kitörés kudarcba fulladjon. E gazdasági és gazdaságon kívüli tényezők kombinálódtak külső tényezőkkel is, olyanokkal, amelyek ezeket erősítették vagy gyengítették.

A tapasztalat legalábbis a Nagy Tradíció második szakaszában, a két világháború között azt mutatja, hogy az endogén és externális tényezők kezdeti pozitív irányú összeműködéséből adódó konjunktúralehetőségek negatív fordulatot vettek. És – tehetjük hozzá – a potenciális előnyöket nem tudták kellő mértékben hasznosítani. Amiben nem elhanyagolható annak megvizsgálása, hogy a modernizációt miért nem tudta a művelt értelmiségi réteg jelentős része pozitív szankciókkal ösztönözni. Sőt, negatív

⁴¹ Ornea, Z.: *Tradiționalism și modernism în deceniul al treilea*. București, 1980. 18-31.

⁴² Ionescu, Nae.: *Individualismul englez*. Gândirea. IV. 2. 1924. november 1. 36.

elmarasztaló hozzáállásával a modernizáció addigi szocializációs vívmányait is elutasította. Az sem állítható, hogy a román társadalomban, amely a tárgyalt korszakban nem egy megállapodott struktúra volt, hanem változó, átmeneti, posztradicionista és bizonyos szektorokban a modernitás jegyeivel, az az értelmiségi csoport, amely nonkonform magatartást mutatott a modernizáció iránt, áldozata lett volna ennek a folyamatnak. Ellenkezőleg, a szószólók vezető egyetemi tanárok, írók és zsurnaliszták voltak. Magatartásuk a tradicionális kulturális minták túlsúlyával és kortárs európai avantgárd irányzatok hatásával mutat összefüggést. Az expresszionizmus, a futurizmus, a szuprematizmus, az aktivizmus, a kubizmus, a szürrealizmus, a dadaizmus megkérdőjelezték a hagyományos értékrendet és világképet, az egymással folytatott éles polémia, a szellemi káosz benyomását keltették. Ugyanakkor ezeknek az izmusoknak a többsége a demokrácia, a liberalizmus, a humanista tradíciók, a tolerancia, a jogállamiság, a racionalizmus elkeseredett ellenségei voltak. Marinetti futurista manifestumában a parlament „csaló és törékeny politikai intézmény”, diadalénekekkel üdvözölte a háborút, mint a „világ higiénijának eszközét.” André Breton a szürrealizmus tizenkettedik manifestumában írja: „a szürrealisták legegyszerűbben akkor járnak el, ha fegyverrel a kézben kimennek az utcára, és vaktában, válogatás nélkül a járókelők közé lőnek.” A dadaista Raoul Hausmann pedig így kiált fel: „Nem akarunk demokráciát, liberalizmust... A dadaista a humanizmus és a történelemtanítás ellen van!”⁶³

Ma már nem titok, hogy az európai szélsőbal és szélsőjobb kihasználta a szellem birodalmában keletkezett feszültségeket, és kezdetben azoknak az értékeknek védelmezőjeként lépett fel. Eugéné Ionesco egyik kései írásában erről a következőket írja: „Míg a nyugati emberek elsősorban a pszichológiával, az irodalomban pedig az emberi bűnökkel foglalkoztak, Franz Kafka és Jaroslav Hasek – később pedig Ödön von Horváth is megérezte a totalitarizmus közeledését Európában, Nyugaton és a világban. A francia és a nyugati intellektualizmus már eladta a lelkét a bolsevizmusnak és a különböző szocializmusoknak. Ezek tették osztályrészünké mindazokat a zsarnokságokat és katasztrófákat, amelyeket azóta megismertünk!”⁶⁴ „A romantika panteista, ám többnyire még keresztény szellemű vallásossága egy művészi hitvallás számtalan heves eretnekségévé hullott szét. Bálványa az irracionális volt, az élet vélt ősejeje... Az új technikai feltételek révén – újságok, film, rádió – széles körű és emocionálisan könnyen izgalomba hozható nyilvánosság jött létre. Ez a tény a mű-

⁶³ Crainic, Nichifor.: *Politica și ortodoxia*. Gândirea. III. 5. sz. 1923. november 1. 79. Varga József i. m. 133.

⁶⁴ Crainic, N.: i. m. 61. Pöblitica

vészi és félig-meddig művészi mozgalmak számára kihívássá és kísértéssé vált... A szovjet kommunizmus kezdeti fázisától egészen mostanáig a művészeti és irodalmi csoportok által kirobbantott irracionális mozgalmak egyre hatékonyabbakká váltak a korszakban, a politikában és ezáltal a világ történeteiben. Oroszország első forradalmi éveiben, az olasz fasizmusban és Hitler felemelkedésekor Németországban lényeges volt a szerepe a proletkultnak, a futurizmusnak és az expresszionizmusnak.”⁶⁵

Román talajon az európai izmusoknak a lázadása a racionalista és humanista értékek ellen újabb érveket jelentett a nyugat-európai típusú modernizációval szemben, s az új utak keresése, az identitások tisztázása az autochton génuszt, mely a média különböző csatornáin artikulálódott, egyre nagyobb hangerővel a kor szelleméhez híven a szélsőségek felé tolta. Kelet-Európának, s ezen belül a román társadalomnak a lázadása lényegében nem értékorientáció-változást fejez ki, s így az értelmiségi magatartások sem deviánsak, hanem ellenkezőleg, ebben a társadalomban, ahol a modernitás igényelte magatartásformák és értékrendek felületesen elsajátítottak, s nem szervesültek, a modernitás és az azt ösztönző kihívások számítanak nonkonform, deviáns magatartásformáknak. A társadalomban, amelyben továbbra is a tradicionális agrármodell volt a domináns, gyenge volt a modernizációt pozitívan szankcionáló rendszer, és az állami szankciók támogatását sem élvezhette kellő mértékben, mert az hatalmi-politikai válságban volt. A modernizációs törekvéseket, azok eredményeit, magát a vállalkozást, a polgárt, a várost, az ipart, a parlamentet, a pártokat stb. a paraszt gyanakvóan nézte, s ebben a bizalmatlanságában őt tovább erősítette az értelmiségiek jelentős csoportja, akik a hagyományok, a vallásos élet védelmében léptek fel, túldimenzionálva a modernizáció folyamatának negatívumait, s azt mint Kelet és Nyugat, kultúra és civilizáció, ortodoxia és katolicizmus-protestantizmus ellentétként jelentették meg. Nichifor Crainic, a Gândirea folyóirat és gândirism irányzat vezetője, a kisinovi egyetem teológia karának misztikatanára írja 1923-ban: „A nagylelkű 1848-asok Nyugatról az europaizált Románia látomását hozták. Hazafiasan éreztek, de nem gondolkodtak román módon. A nagy forradalom leheletéből a feudalista rendszer gyűlöletét szívták magukba, és mint megvakult Sámsonok, számukra múltunk egészének tönkrétetele jelentette azt a feltételt, amely nélkül nem lehet megalapozni egy modern országot. Intézményeik nem az évszázados törzsekbe voltak beoltva. Ők mint az a kertész, aki nem veszi számba a környezetet és az éghajlatot, ültetni kezdtek... A román antiklerikálisok összetévesztették Rómát Bizáncal. Róma hibái nem Bizáncéi. Az ortodoxiát nem lehet felelőssé tenni

⁶⁵ Crainic, N.: *Despre demofilie – Cuvinte către studenții mei Gândirea*. XX. 1. 1941, január 1. 5.

a katolicizmus bűneiért. Eleurópaisodott romantikusaink a múlt században népünknek politikai és társadalmi gyógykezelést írtak elő a legfrissebb nyugati receptek szerint. Egy specifikusan nemzeti kultúra, amelyből a nemzetköziségre hajló ipari kisebbségeket kizárták, lehetőségeiket az agrár többség tradicionális forrásaiból kell szívnia... a román ortodoxia mindenekelőtt paraszti... A kapitalista egoizmus teljességgel modern jelenség a románság életében.”⁶⁶ Crainic szemében a demokrácia „nemzeti katasztrófa”, „morális felelőtlenség”, melynek konkrét eredménye: „Évről évre megsemmisítőbb adók, a vidéki kisbirtokot 70%-os kamattal sújtják, néhány ipari trösztöt favorizálnak, a cukornak, a papírnak, a kőolajnak, a szénnek kétszeresen, háromszorosan, négyszeresen nagyobb az ára, mint a hasonló külföldi terméknek, általános lebénulása ez az ország alkotó energiáinak.”⁶⁷

A román tradicionalizmus, mely később az ortodoxiává vedlett át, hogy aztán az ortodoxia az autochtonizmus szinonimájává váljon, a Gândirea, Curentul és Cuvîntul lapok köré csoportosult értelmiségieket fogta össze. Valamennyien, igaz, nem előzmény nélkül, meg voltak győződve, hogy az ipari munka összeférhetetlen a nemzeti szellemiséggel. Az ortodoxia, mint kontemplatív, „Weltaanschauung” nem kedveli a kollektív erőfeszítéseket és a racionális alapokon folyó gyári munkát. „Kelet számára, amely az erkölcsi eszmények bölcsője, lehetetlen elfogadnia az európai maszinizmust, az ipar és a hozzá kapcsolódó gondolkodás tipikus nyugati jelenség, a reformáció és a protestantizmus s a judaikus szellemiség következménye.”⁶⁸ Nem véletlen, hogy a protestantizmust az ortodoxia ideológusai következetesen támadják, azt mondhatni, hogy egyszerűen azonosítják a kapitalizmussal és az industrializmussal. Nae Ionescu a bukaresti egyetem filozófia tanszékének logikatanára, miközben jól érti Max Weber, vagyis hogy a kapitalista szellemnek és a kálvinizmusnak azonos struktúrája van, megállapítja: „Az autochton-ortodox román szellemiség annak a szellemiségnek ellentmondásaként jött létre, amely a reneszánszban a protestantizmusra építve mesterségesen létrehozta a jelenlegi európai civilizációt, így a román civilizációt is. Ezért az ortodoxia célja a protestantizmus semlegesítése, s ezzel Románia kivonása a nyugati civilizáció hatásköréből.”⁶⁹ A kortárs európai avantgárd irányzatok és a tradicionális kulturális minták kölcsönhatása mellett bizonyos értelemben egy partiku-

⁶⁶ Varga, J.: i.m. 133.

⁶⁷ uo.

⁶⁸ Reinoirea orientalismului

⁶⁹ Lásd ennek bővebb kifejtését a jelen kötetben. Pászka Imre: *Az abszolútum hétköznapijai. A román értelmiségi útkeresés a két világháború között.* In: Világosság. 1992/5. 352-375.

lári pszichológiai vetülete is van a kérdésnek. Az első világháborút követően a feltételrendszerek a modernizáció folytatására pozitívak voltak. Mégis az értelmiség körében a kor divatjával is indokolhatóan korábban ismeretlen idegesség volt tapasztalható. Az ifjú nemzedék az új feltételrendszerek közepette minőségi ugrást akartak végrehajtani a kultúra, a tudomány minden ágában. Valami nagyra, eredetire törekedtek, olyanra, amely arányban van az ország politikai súlyával. Keresték azt a belső, autochton referenciamintát, amelyen felépíthető a románság etnikai individualitását markánsan kifejező eredetisége. Minthogy az autochton referenciaminták, az értelmiség származása, szociológiai háttere, a falu a vidéki életvilágba gyökerezett, az autentikusan románt, az eredetiséget a népi kultúra mélyrétegeiben vélték felfedezni. A népi kultúra bázisán és annak ihletésében megteremtődő magas kultúra nem az autochton agy szüleménye, itt is externális mintákat követtek. A kultúra, mint a fejlődés motorja, és mindenféle fejlődés előfeltétele a német romantika kultúra-civilizáció antinómiájának közvetítődése erdélyi csatornákon át. Az erdélyi román nemzeti mozgalom viszi be az óromániai köztudatba azt a partikulárisnak vélt és ott is evidenciaként ható felismerést, hogy a falu a románság autentikus életkerete, a történelem viszontagságai közepette a falu konzerválta a román életvilágot. Ez a falu már-már szlavofil értelemben kivonta, elzárta magát a külvilágtól, hogy az ortodoxiától is táplált magasabb rendű morális kollektivitást nem ösztönszerűen, hanem tudatosan megőrizze. A falu tehát a morális integritás, a tiszta etnokulturális értékek hordozója, a nemzeti újjászületés alapja. A művelt értelmiség feladata, hogy a maga intellektuális csatornáin keresztül feldolgozza a népi kultúrát, s ezáltal nemzeti kultúrát teremtsen. Vagyis egyfajta kultúrforradalomra van szükség az elmaradott országokban, amelynek energikus kezdeményei a román viszonyok között a fiatal lorga Samanatorul (magvető) mozgalmát is inspirálták. Az etnikum és az esztétikum egymásra utalásával, egymás feltételezettségével létrehozott ún. samanatorista irodalom, amely a modern nyugat-európai kulturális mintákkal a tradicionális értékeket, a bizánci ortodox hagyományokat, a falu, a paraszt nemzetfenntartó minőségét állította szembe. Ebben az ideologikusnak mondható valóságmeghatározásban a város, az ipar, a modernizáció institutionális és instrumentális vívmányai, maga az egész nyugati civilizáció destruktív tényezőként jelentek meg, amelyek a nemzeti kultúra alapját képező rurális világot rombolták. Ebből következett, hogy a nemzeti kultúra megteremtésének eszménye a nemzeti egység megteremtésének eszményével párosult, és egész sor olyan, az európai restauráció időszakából ihletődő doktrinális elemet olvasztott magába, amely teljességgel ellentétes volt a demokrácia, a pluralizmus, sőt a szociális igazságosság stb. eszményeivel is. Ezekben a nemzeti önmegvalósítás és önmeghatározás akadályait látta. Amikor az első világháborút követően lorga és sok más elődje és kor-

társa eszményei realizálódtak, a nemzeti identitás körüli zavarok nem ülték el. Mint láttuk, az ortodoxiának, az autochtonizmus képviselői, az ún. akció és kontempláció nemzedékének, „Iorga történelmi promóciójának” a misztikus, irracionális tartalmakkal gyarapított nemzeteszmenének át kellett lendülnie, az új generáció szándéka szerint, az „aktualitásból” a „virtualitásba”.⁷⁰ Bizonyítania kellett kreatív és innovatív képességeit. Ami az eredetiség iránti obszesszióban jelentkezett. Az élet minden területén, különösen a kultúrában és a tudományban minőségi, specifikusan autochton folyamatok elindítása volt a cél. Azonban az autochton minták – az eszméi előzmények – nem képeztek olyan valóságmeghatározó rendszert, amelyek továbbgondolása képes lett volna feloldani a tradicionális és a modernitás struktúrái között feszülő ellentéteket, így a kor szellemében externális mintákhoz fordultak, mivel azok irracionális tartalmai többé-kevésbé összhangban voltak a nem realizált modernizáció által is táplált Nyugat-ellenességgel. A román liberálisoknak, az egy „magunk erejéből” és Șt. Zeletin „zárt” fejlődési stratégiáin kívül nem volt a társadalom modernizációját szervesítő elmélete, mindvégig externális mintákat és kényszereket követett. A népi (poporanista), majd ennek meghosszabbodásaként a harmadikutas parasztállam nyitott kapukat hirdető stratégiája, tervutasításos, az országot federalizáló stb. elgondolásaival, nem utolsósorban doktrínérségével ellenszenvet váltott ki. Nem is beszélve a szociáldemokratákról, akikben a már létező bolsevizmus alternatíváját látták. Egy olyan környezetben, ahol a hangadó értelmiségiek ideologikusan és kulturálisan definiálták identitásukat, mert léthelyzeteik is ehhez a szférához tapadt, a modernizáció gazdasági-technikai eredményei és megjelenési formái ellenszenvet keltettek. Az első világháború borzalmait, a masinizmus pusztító erejét, amelyet a civilizáció védelmében használtak, szintén ösztönzőleg hatott abban, hogy más alternatívák felé forduljanak. A háborút követő káosz, a demokráciák legyengülése és/vagy legyengítése kontinensszerte, így Kelet-Európában is, erősítette az értelmiségben, hogy a rendteremtést extremista minták szerint diktatúra révén lehet felszámolni. A fiatal Emil Cioran, a kortárs izmusok ihletésében a fasizmus és a bolsevizmus alternatívájától sem riadt vissza, csak végre megszűnjön a káosz. Nem utolsósorban a háborút követő, jórészt elsőgenerációs értelmiségnek csalódással kellett látnia, hogy a nagy eszmény, a nemzeti egység megvalósulása nincs szinkronban, nem vonta maga után az életvilágok minőségi változását. A háború alatt a különböző hadiszállítások és üzerkedések révén egy újjgazdag réteg alakult ki, amely arrogáns, luxusra orientált életvitelével általános ellenszenvet váltott ki a közvéleményt formáló

⁷⁰ Uo. Lásd a téma kifejtését: Ludassy Mária: *Fehér jakobinizmus. Charles Maurras és az Action Française*. Kávé Kiadó. Budapest. 1999.

értelmiségekben. A csatolt területek gazdasági leigázásának gátlástalan, korrupciós módozatai, amelyet a nemzeti-liberális párt hajtott végre, szintén erősítette a nyereszkesedő, üzérkedő réteg iránti ellenszenvet. Mindez úgy jelent meg; mint a nyugati kapitalista civilizáció terméke. A negatív jelenségek torlódása a balkáni életvilág feltételei között, az a tudat, hogy a homogén nemzeti kultúra megteremtésére tett kísérletek nem befejezettek, táplálták az identitászavarokat, amit tovább fokoztak a szélsőjobb gándirizmus és trairizmus ideológiák, amelyek a nyugati modell ellen léptek fel, és Kelet felé fordultak, mert ott látták a román identitást kifejező ortodoxia és autochtonitás mély rétegeit. Természetesen mindezen jelenségek, ha nem is tudták meggátolni az ország nyugati típusú modernizációjának folytatását, mégis komoly akadályt képeztek, olyan szellemi környezetet teremtettek, illetve külső mintákat közvetítettek, amely nem ösztönözte, hanem ellenkezőleg, a tradicionális értékorientációk módosulását gátolta.

A román társadalomban – mint láttuk – a modernizáció nyugati típusát mindvégig erős ellenszenv kísérte, azonban a két világháború között ez radikális fordulatot öltött, melynek eszmeisége fokozta az egész folyamat illuzórikus voltát. Politikai síkon a diktatúrát készítette elő, gazdasági síkon a korporatív struktúrák megteremtését, szellemi síkon, mely mindezeket megelőzte és előkészítette, tovább mélyítette az elhúzódo identitászavarokat. Talán nem túlzunk, ha Lovinescut parafrázálva azt mondjuk, hogy ha minden egy ideológiai forradalommal kezdődött, akkor – igaz, más előjellű, fehér jakobinus (Ludassy Mária) – ideológiai „forradalommal” ért véget. A józan, izmusoktól mentes pragmatikus modernizáció lehetősége lehetetlen volt, mert a román közéletet az ideológiai-politikai motivációjú valóságmeghatározások és jövőképek uralták.